

منبع شناسی توصیفی تاریخ سلجوقیان آناتولی*

• علی ارطغرل**

ترجمه: نصرالله صالحی***

- ۳- منابع بیزانسی
- ۴- منابع ارمنی
- ۵- منابع سریانی
- ۶- منابع گرجی
- ۷- منابع لاتینی

ج: منابع سلجوقی عصر عثمانی

مقدمه: ترکان مسلمان قیل از وقوع جنگ ملازگرد (۱۰۷۱ / ۴۶۳) نیز با حملات جسته و گریخته خود به آناتولی و تلاش‌هایی که برای اسکان در این منطقه به عمل آورده بودند، با این نقطه مهم جغرافیایی از نزدیک آشنا شده بودند. اما مهاجرت گسترده ترکان مسلمان که موجب تغییر و تحول عمده در آناتولی شد، بعد از نبرد ملازگرد شروع گردید و همزمان با این مهاجرت‌ها، دولت سلجوقیان آناتولی توسط سلیمان شاه سلجوقی تأسیس و علاوه بر آن امیرنشین‌های دیگری نظیر آل دانشمند، منگوجق و آرتوقیان بنیان گذاری شد.

پیشروی ترکان مسلمان تا ازنیق و در آستانه خطر قرار گرفتن دومین مرکز بزرگ دنیای مسیحیت یعنی قسطنطنیه موجب ترس و وحشت بیزانس و دیگر ملل اروپایی شد. جنگ‌های صلیبی عکس‌العمل دنیای مسیحیت به این تهدید بود. علاوه بر وقوع جنگ‌های مزبور، بروز جنگ قدرت میان امیرنشین‌های آناتولی نیز موجب ضعف و بی‌ثباتی هر چه بیشتر آناتولی شد. بعد از حدود یک سده هرج و مرج، سلطنت طولانی قلیچ ارسلان دوم، موجب ایجاد حاکمیت و اقتدار سیاسی یکپارچه در قلمرو آناتولی شد. آناتولی در سایه وجود چنین حاکمیتی از جهت علمی، اجتماعی و مدنی رو به پیشرفت گذاشت. حملات مغولان به جهان اسلام موجب بروز وقفه جدی در پیشرفت سیاسی و اقتصادی آناتولی شد. اما بر خلاف دیگر ممالک اسلامی، حملات مغولان از جهات علمی به نفع آناتولی تمام شد. زیرا در حالی که حملات مغولان موجب بروز قتل و کشتار و ناامنی در شرق جهان اسلام شده بود، آناتولی به جهت برخورداری از آرامش و امنیت، از چنان وضعیت مناسبی

اشاره: دولت سلجوقیان آناتولی اگر چه در ابتدا به عنوان شاخه‌ای از سلجوقیان بزرگ در قلمرو آناتولی شکل گرفت، ولی دیری نپایید که خود، به یکی از خاندان‌های بزرگ حکومتگر در آسیای صغیر تبدیل شد. درست همان قدر که تاریخ سلجوقیان بزرگ و منابع این سلسله در ایران شناخته شده است، تاریخ و منابع سلسله سلجوقیان آناتولی، در ایران ناشناخته است. این در حالی است که راجع به سلجوقیان آناتولی، به جز ترکیه در بعضی از کشورهای اروپایی نیز، تاکنون پژوهش‌های مهمی انتشار یافته است. هل ویتک، ادموند باسورث، کلود کاهن و لیزر (Leiser) از جمله مستشرقانی هستند که راجع به سلجوقیان آناتولی آثار ارزشمند و ماندگاری منتشر کرده‌اند.

در باب منبع شناسی سلجوقیان آناتولی، به جز مستشرقان اروپایی، شماری از محققان برجسته ترکیه، نظیر محمد فواد کوپرولو، مکرمین خلیل ینانچ، عثمان توران، محمد آتای کویمن، رمضان ششن، احمد آتش و اردوغان مرچیل، پژوهش‌های ارزشمندی منتشر کرده‌اند. این پژوهش‌ها، متأسفانه در ایران چندان مورد توجه تاریخ پژوهان قرار نگرفته است. منبع شناسی حاضر که نویسنده آن، مصحح یکی از منابع اصلی تاریخ سلجوقیان آناتولی یعنی الولدالشفیق است، با استفاده از اثر مفصل کوپرولو^۱ و آثار دیگر محققان ترکیه، اقدام به تألیف این مقاله کرده است. ارزش و اهمیت این مقاله، بیشتر از آن جهت است که مؤلف در آن، به جز منابع شناخته شده فارسی و عربی، بیشتر به معرفی منابع موجود به زبان‌های گرجی، ارمنی، سریانی، بیزانسی و لاتین که تا حد زیادی در ایران ناشناخته‌اند، پرداخته است. لازم به یادآوری است که این مقاله به درخواست مترجم به رشته تحریر در آمده و متن ترکی آن هنوز در جایی انتشار نیافته است. ساختار مقاله از این قرار است:

مقدمه

الف: منابع تألیف شده در آناتولی

ب: منابع تألیف شده در خارج از آناتولی

۱- منابع فارسی

۲- منابع عربی

«در تاریخ میافارقین» تألیف «ابن الازراق» که به زبان عربی تألیف شده و تاریخ محلی میافارقین از آغاز تا سال ۵۷۱ هـ به شمار می‌آید، از وقایع مربوط به شهرهای آمد، دیار بکر، اخلاط و آناتولی جنوبی و شرقی مطالبی آمده و در آن به اطلاعاتی درباره تاریخ اسلام، عراق، شام، الجزیره، سلجوقیان، اتابکان، مروانیان، آرتوق‌ها می‌توان برخورد

وارد اتحاد و اتفاق شوند.

ما با وجود اشتراک تاریخی میان دو دولت سلجوقیان بزرگ و آناتولی، در این جا صرفاً از دیدگاه جغرافیایی به معرفی و بررسی منابع پرداخته‌ایم. به این جهت در درجه نخست به بررسی منابع تألیف شده در داخل قلمرو آناتولی که حاوی آگاهی‌های تاریخی و جغرافیایی هستند می‌پردازیم، سپس به منابع فارسی و عربی که در خارج از آناتولی تألیف شده‌اند، به اجمال اشاره می‌شود. زیرا این منابع در ایران به اندازه کافی شناخته شده‌اند. در مقابل، منابع بیزانسی، ارمنی، سریانی، گرجی و لاتین با تفصیل بیشتر مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در آخر نیز به منابع تألیف شده در دوره عثمانی که دارای اهمیت درجه دوم هستند می‌پردازیم.

لازم به ذکر است که آگاهی‌های موجود در منابع تألیف شده در خارج از آناتولی شبیه به هم بوده و غالباً مختصر هستند. زیرا مؤلفان این آثار شاهد و ناظر رویدادها نبوده و عمدتاً به نقل شنیده‌های خود اکتفا کرده‌اند. مورخان مسیحی به جهت خصومت با اسلام و ترکان، در آثار خود به صورت جانبدارانه و گاه به گونه‌ای مبالغه‌آمیز اقدام به ثبت و ضبط رویدادها کرده‌اند. علاوه بر این، آثار مورخان مسلمان و مسیحی که در خارج از آناتولی نوشته شده‌اند، عمدتاً به شرح و وصف جنگ‌ها و مناسبات خارجی پرداخته و بسیار کم از اوضاع و احوال داخلی آناتولی یاد کرده‌اند.

از این رو، چنان که محمد فواد کوپرولو نیز در مقاله «منابع محلی تاریخ سلجوقیان آناتولی» بیان می‌کند، محققان تاریخ دوران سلاجقه آناتولی به سبب کم شمار بودن منابع موجود و نیز آگاهی‌های اندک آن‌ها می‌بایست به هر نوع منبع ممکن، حتی منابع ادبی، داستان، و افسانه‌ها نیز مراجعه کنند. به همین جهت، در این جا برای آگاهی بیشتر خوانندگان، با استفاده از مقاله م. ف. کوپرولو، شرح مختصری از این گونه منابع دست دوم می‌آوریم.

الف: منابع تاریخی تألیف شده در آناتولی

در سده یازدهم م. / پنجم هـ. که مصادف با فتح آناتولی

برخوردار بود که گروه‌های زیادی از علما و دانشمندان و اهل حرفه و صنعت و ارباب تصوف و دیگر نخبگان رو به آناتولی گذاشته و با استقرار در این سرزمین موجب رونق و شکوفایی علمی شهرهایی همچون قونیه شدند. سلاطین سلجوقی آناتولی هم از علما و دانشمندان مهاجر با آغوش باز استقبال کردند و هم این که خود از شماری از آن‌ها برای آمدن به آناتولی دعوت کردند. بنابراین، سلاطین مزبور با عنایت به سنت اسلامی به حمایت و کمک این قبیل دانشمندان همت گماشتند.^۱

منابع مربوط به تاریخ سلجوقیان آناتولی، به اندازه منابع تاریخ سلجوقیان بزرگ، مفصل و گسترده نیست. این در حالی است که هر دو از یک سلاله و از یک فرهنگ و سنت و همعصر با هم بوده‌اند. حتی در برخی موارد، منابع مربوط به این دو سلسله خویشاوند یکی است به ویژه منابعی که در خارج از آناتولی به عربی و فارسی نوشته شده است. در بحث از تاریخ سلجوقیان بزرگ به سلجوقیان آناتولی نیز پرداخته‌اند. یعنی تاریخ سلجوقیان آناتولی را در ادامه سلجوقیان بزرگ دیده‌اند. حتی مؤلف کتاب مسامرة الاخبار و مسامرة الاخبار که اثر خود را در آناتولی نوشته و آن را به یکی از والیان ایلخانی به نام تیمورتاش تقدیم داشته، تاریخ سلجوقیان آناتولی را تا استیلای مغولان در ادامه تاریخ سلجوقیان بزرگ و دوران بعد از آن را در ادامه تاریخ ایلخانان مورد بررسی قرار داده است.^۲ به همین ترتیب منابع بیزانسی و ارمنی که به دوران حملات و فتوحات ترکان در آناتولی پرداخته‌اند، میان تاریخ سلجوقیان بزرگ و آناتولی تفاوتی قائل نشده‌اند. یعنی حوادث و رویدادهای مربوط دو سلسله و خاندان سلجوقی را در ادامه هم آورده‌اند. حتی منابع بیزانسی، ترکان مسلمان مهاجر را که از طرف ایران به آناتولی هجوم آورده و بر این قلمرو استیلا یافته بودند را تحت عنوان «پارس» ذکر کرده‌اند،^۳ این در حالی است که از حوادث و رویدادهای آناتولی می‌توان دریافت که در این قلمرو، یک دولت و چند امیرنشین مستقل از سلجوقیان بزرگ که در ایران بودند، تشکیل شده بود. دولت سلجوقیان بزرگ به جهت عدم تمکین سلجوقیان آناتولی، گاه تلاش می‌کردند تا علیه آن‌ها با بیزانس

کتاب «انیس القلوب» تألیف قاضی برهان‌الدین آنوی، دیوان شعری است حاوی حدود ۲۸۰۰۰ بیت که بیش از آن که یک منبع تاریخی باشد، مجموعه حکایاتی است مشتمل بر قصص انبیا که مورد توجه عامه بوده است. این اثر منظوم فارسی بیش از هر چیز به عنوان یک اثر ادبی حائز اهمیت است

آثار مهم و ارزشمند به رشته تحریر درآمدند. در این جا به یک مسئله دیگر نیز باید اشاره کرد و آن این که اگر چه شکوفایی فکری و فرهنگی آناتولی در دوران پیش از هجوم مغولان که عمدتاً با مهاجرت اهل علم به این خطه صورت گرفته بود، با استیلای مغولان متوقف شد، ولی با این حال از ۶۶۸ ق به بعد، بار دیگر رو به رونق گذاشت. آناتولی در دومین دوران شکوفایی فکری و فرهنگی خود، بیشتر شاهد تألیف آثاری در زمینه تصوف بود. از اوایل سده هشتم تا اواخر سده نهم هجری قمری که مصادف بود با انقراض حاکمیت سلجوقیان آناتولی و تشکیل امیرنشین‌ها، وضعیت علم و دانش در آناتولی تا حدی دستخوش تغییر و دگرگونی قرار گرفت. این امیرنشین‌ها که عمدتاً با زبان ترکی مأنوس بودند، بیشتر به تألیف آثار ترکی اعتنا نمودند. از این رو در اثر تشویق و حمایت این امیرنشین‌ها علاوه بر آثار علمی، یک دسته آثار حماسی نیز به نظم و نثر با این هدف که روح شجاعت و قهرمانی در مردم قوت گیرد، به رشته تحریر درآمد.

در این سده‌ها همچنین می‌توان ترجمه یک دسته آثار دیگر را نیز مشاهده کرد که در حوزه فرهنگی ایران به رشته تحریر در آمده بودند. البته شماری از این آثار ترجمه کامل و دقیق نیستند بلکه به صورت ترجمه و تألیف هستند.

در میان امیرنشین‌های آناتولی بعضی به علم و دانش توجه و عنایت بیشتری نشان دادند. از جمله آل آیدین، آل گرمیان، آل چاندار، آل قرمان، آل منتشاء، و نیز بعدها آل عثمان/عثمانیان. در دوره حکومت سلجوقیان آناتولی شهرهای قونیه، قیصریه، نگیسه و سیواس از مراکز علمی مهم به شمار می‌آمدند. در دوران امیرنشین‌های آناتولی نیز شهرهای قسطنطنیه، آنکارا، سینوپ، کوتاهیه، بیرگی، تیره، پچین، آیاتلوغ، بورسا، انزیک، لادیک، گلشهر، قیرشهر، آماسیه، و آنکارا در زمره مراکز علمی بودند. از سده نهم که بر قدرت و اقتدار امیرنشین آل عثمان افزوده شد، اهمیت و موقعیت دیگر امیرنشین‌های آناتولی رو به کاهش گذاشت. عثمانیان به ویژه از نیمه دوم این سده قدرت همه جانبه یافته و شاهزادگان عثمانی از قدرت چشمگیری

و مهاجرت گسترده ترکان به این سرزمین است، هیچ نوع منبع مستقل تاریخی به رشته تحریر در نیامده است. این امر از آن جا ناشی می‌شود که آناتولی در دوره اموی و عباسی صرفنظر از بعضی فتوحات محدود، هیچگاه به تصرف مسلمانان در نیامد، و از طرفی نخستین مهاجران ترک مسلمان نیز بیشتر درصدد اسکان و استقرار بودند، لذا فعالیت‌های علمی و فرهنگی در آناتولی نمی‌توانست شکل گیرد. هر چند تعدادی از خاندان‌های مهاجر ترک، موفق به تشکیل دولت و نظام سیاسی در آناتولی شدند، ولی با این حال، برای آن‌ها ایجاد امنیت و آسایش و مقابله با هرج و مرج و نیز جنگ و ستیز با مهاجمان صلیبی اولویت داشت و نه امور علمی و فرهنگی. حتی منابعی که در خارج از آناتولی به رشته تحریر در آمده‌اند نیز تا اواخر سده دوازدهم / ششم که سلجوقیان آناتولی توانستند حاکمیت سیاسی خود را در سراسر آناتولی تحکیم بخشند، گذشته از برخی حوادث مهم، چندان به اوضاع و احوال داخلی آناتولی نپرداخته‌اند. این وضعیت پیش از هجوم مغولان، دچار تغییر و تحول شد. چنان که ثبات و استقرار سیاسی موجود در آناتولی، جذب علما و دانشمندان دیگر نقاط جهان اسلام به قلمرو آناتولی را را به دنبال داشت و همین امر موجب رشد و گسترش فعالیت‌های علمی و فرهنگی در آناتولی گردید.^۵

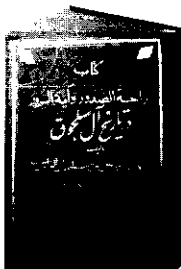
البته باید اشاره کنیم که در قلمرویی که به تازگی فتح شده و مدنیت جدیدی در حال شکل‌گیری بوده است، نمی‌توان انتظار داشت که فعالیت‌های علمی از جمله تألیف آثار ارزشمند یکباره شکوفا شده باشد. زیرا رشد و رونق فعالیت‌های علمی نیاز به وجود یک محیط و بستر مناسب دارد. تحقق این امر که چندان سهل و آسان نیست نیاز به گذشت سال‌ها و حتی سده‌ها دارد. مولفان نخستین آثار مربوط به سلجوقیان آناتولی، عمدتاً کسانی هستند که در مناطق شمالی و شرق این سرزمین که سال‌های متمادی در دست مسلمانان بوده و به این جهت تحت تأثیر فرهنگ و مدنیت اسلامی و زندگی شهری بوده‌اند، زیسته‌اند. اما در مناطقی که به تدریج تحت تأثیر فرهنگ اسلامی قرار می‌گرفتند، ابتدا آثار کوچک و کاربردی و بعدها

الوامر العلابیه فی الامور العلابیه (سلجوق نامه) تألیف ابن بی‌بی (حدود سال ۶۸۰ هـ) به درخواست عطا ملک جوینی به رشته تحریر درآمده و حاوی آگاهی‌هایی از تاریخ سلجوقیان آناتولی از مرگ قلیچ ارسلان دوم (۵۸۸ هـ) تا سال ۶۷۹ هـ است

تألیف اثر خود می‌نماید. او در سال ۶۰۷ و در سن ۶۹ سالگی به قونیه آمده و به خدمت سلطان عزالدین کیکاووس اول در می‌آید و در این جا به اتمام اثری که سال‌ها قبل تألیف آن را شروع کرده بود، اقدام می‌کند و سرانجام در سال ۶۰۸ اثر حجیم و مفصل خود را که در حدود ۲۸۰۰۰ بیت می‌شد (۴۲۸ برگ)، به سلطان تقدیم می‌دارد.

مؤلف در صدد وقایع‌نگاری نبوده بلکه به تألیف یک اثر ادبی که ماهیت دینی و اخلاقی دارد همت گماشته است. به این دلیل بیشتر به منابع دینی نظیر تفاسیر و قصص انبیاء مراجعه کرده است. از این رو منابع تاریخی اصلی چندان مورد توجه او نبوده است. بنابراین انیس القلوب بیش از آن که یک منبع تاریخی باشد، مجموعه حکایاتی است مشتمل بر قصص انبیا که مورد توجه عامه بوده است. این اثر به هفت جزء تقسیم شده است که در هر جزء به قصه یکی از انبیاء پرداخته است: جزء اول قصه حضرت آدم، جزء دوم قصه فرعون، جزء سوم قصه حضرت سلیمان، جزء چهارم قصه لقمان، جزء پنجم قصه اصحاب کهف و غیره. جزء هفتم مربوط به مغازی، معجزات و داستان معراج پیامبر اکرم (ص) است. در ادامه این جزء حوادث مربوط به دوران خلفای راشدین و خلفای اموی و عباسی آمده است. مهمترین بخش کتاب همین قسمت است. زیرا هنگام بحث راجع به خلفای عباسی، به وقایع مربوط به غزنویان، سلجوقیان و سلاجقه آناتولی در فاصله سال‌های میان خلافت القادر بالله (۴۲۲-۳۸۱) و ناصرالدین الله (۶۲۲-۵۷۵) پرداخته است. البته آگاهی‌های مربوط به این سلسله نه چیزی بر آگاهی‌های موجود می‌افزاید و نه آن‌ها را تغییر می‌دهد. نصیحت نامه پایان کتاب، حاوی نصایح و توصیه‌های یک شاعر دنیا دیده خطاب به یک پادشاه جوان و کم تجربه است. این اثر منظوم فارسی بیش از هر چیز به عنوان یک اثر ادبی حائز اهمیت است.^{۱۱}

۳ - راحة الصدور و آية السرور:
تألیف محمد بن علی الراوندی (و. ۱۲۰۶ /

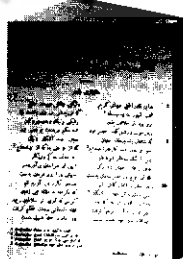
برخوردار شدند.^۶ در این جا ابتدا به معرفی آثاری که در قلمرو ترکیه‌ی امروزی به رشته تحریر درآمده‌اند، می‌پردازیم.

۱ - تاریخ میافارقین: تألیف ابن‌الازراق (احمد بن یوسف الفارقی، وفات: بعد از ۵۷۷). قسمتی از این اثر که مربوط به تأسیس امیرنشین کرد در میافارقین توسط ابن دوستک تا ۵۴۰ هجری می‌شود، از سوی بدوی عبداللطیف عواض در بیروت انتشار یافته است.^۷ ترجمه ترکی این اثر با عنوان تاریخ میافارقین و آمد در سال ۱۹۹۲ در ارض روم منتشر شده است.^۸

این اثر که به زبان عربی تألیف شده، به جهت پرداختن به تاریخ میافارقین از آغاز تا سال ۵۷۱ هجری، در واقع یک تاریخ محلی است. البته در این اثر از وقایع مربوط به شهرهای آمد، تمام مناطق دیار بکر و اخلاط و حتی آناتولی جنوبی و شرقی نیز مطالبی آمده است. در این کتاب به مطالبی راجع به تاریخ اسلام، عراق، شام، الجزیره، سلجوقیان، اتابکان، مروانیان، آرتوق‌ها و اختلاط شاهان می‌توان برخورد. مؤلف این اثر برای تألیف کتاب خویش از منابع زیر بهره برده است: فتوح البلدان، کتاب المعارف، التنبیه و الاشراف، تاریخ بغداد، اخبار الطوال، کتاب الاغانی، تاریخ موصل (تألیف محمد بن علی الشمشاطی)، تاریخ صابئی، اوراق صولی، و برخی اسناد و خاطرات شخصی.^۹

۲ - انیس القلوب: تألیف قاضی برهان‌الدین آنوی (ابو نصر بن مسعود، وفات: حدود ۶۰۸) نسخه خطی این اثر به شماره ۲۹۸۴ در کتابخانه ایاصوفیه نگهداری می‌شود. محمد فؤاد کوپرولو در سال ۱۹۴۳ بخش‌های مربوط به غزنویان، سلجوقیان و سلاجقه آناتولی این اثر را با توضیحات مفصل منتشر کرده است.^{۱۰}

قاضی برهان‌الدین در آتی به دنیا می‌آید و در سن ۲۴ سالگی برابر با سال ۵۶۲ برای تحصیل علوم دینی عازم تبریز می‌شود. او در آن شهر با مردی سالخورده به نام محمود آشنا شده و به توصیه وی با استفاده از آثار طبری و کسائی اقدام به

«الولد الشفيق و الحافد الخلیق» تألیف قاضی احمد نگیدی (وفات بعد از ۷۳۳ هـ)، حاوی مطالبی دایرةالمعارف گونه از موضوعات دینی، فقهی، اجتماعی و سیاسی است اما از نقطه نظر مباحث تاریخی باید گفت بحث‌های مربوط به سلجوقیان که در پایان بخش دوم آمده و مشاهدات شخصی مؤلف که در جای جای کتاب دیده می‌شود به این خاطر که در منابع دوره مورد بحث کم شمار است، اهمیت و ارزش بسیاری دارد

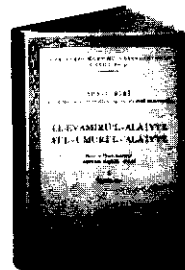
یافت (۱۳۵۰). اصل اثر ابن بی‌بی توسط یک نویسنده گمنام با افزودن مطالبی به اول آن، بار دیگر به صورت مختصر در آمده و نسخه‌ای از آن که موجود است، هنوز انتشار نیافته است. یازبجی زاده علی در سده پانزدهم/ نهم سلجوق نامه را به نام سلطان مراد دوم خلاصه و به ترکی ترجمه کرده است. متن کامل این اثر هنوز به صورت دست نویس است و در کتابخانه «روان کوشکی» به شماره ۱۳۹۰ و ۱۳۹۱ نگهداری می‌شود. یازبجی زاده این اثر را به سه بخش تقسیم کرده است. بخش اول: ترجمه مقدمه جامع التواریخ است. بخش دوم از راحه الصدور ترجمه شده است. بخش سوم ترجمه الاوامر العلائیه است. یازبجی زاده به این قسمت، اضافاتی از قبیل «انتساب امیران بزرگ به قبایل مختلف اوغوز و اجرای رسوم و عادات اوغوزها در دولت سلجوقی»، افزوده است.^{۱۵} این اثر یازبجی زاده در سده هفدهم/ یازدهم توسط یکی از منشیان و ادیبان به نام مهدی چلبی مجدداً با تلخیص و افزوده‌هایی از نو نوشته شده است.^{۱۶}

مؤلف که به سبب نام مادرش، بی‌بی خاتون (منجم سلطان جلال‌الدین منکبیرنی) به ابن بی‌بی معروف شده بود، بعد از کشته شدن سلطان در آمد (۶۲۸) همراه با خانواده‌اش ابتدا به دمشق و سپس به قونیه رفته و در آن جا به خدمت سلاطین سلجوقی درآمده و تا زمان درگذشت‌اش (۶۸۰) در دیوان به شغل کتابت اشتغال داشته است.

سلجوق نامه به درخواست عطا ملک جوینی به رشته تحریر در آمده بود. این کتاب حاوی آگاهی‌ها است از تاریخ سلجوقیان آناتولی از مرگ قلیچ ارسلان دوم (۵۸۸) تا سال ۶۷۹ هجری. «علائیه» دوم در عنوان کتاب اشاره‌ای است به نام علاءالدین کیقباد. مؤلف به جهت عدم آگاهی از اوضاع دوران قلیچ ارسلان دوم و ما قبل آن، در کتاب خود به این دوره‌ها نپرداخته است. از این رو مطالب بخش نخست کتاب جسته و گریخته و نامنسجم است. مطالب کتاب از زمان به سلطنت رسیدن علاءالدین کیقباد بهتر و مفصل‌تر می‌شود. وقایع تاریخی با اسلوبی ادبی و بر مبنای ترتیب زمانی به نگارش در آمده است. مؤلف در

۶۰۳). این اثر نخستین بار توسط محمد اقبال در لندن (۱۹۲۱) به چاپ رسیده است. همین چاپ مجدداً در سال ۱۳۳۴ در تهران انتشار یافت. ترجمه ترکی این اثر که توسط احمد آتش صورت گرفته بود در فاصله سال‌های ۱۹۶۰-۱۹۵۷ در آنکارا انتشار یافته است.

کتاب از آغاز خلقت شروع و تا سال ۵۹۰/۱۱۹۴ ادامه می‌یابد. مؤلف در سال ۵۷۷ در خدمت سلجوقیان عراق بوده و در سال ۵۹۵ که عمر این سلسله پایان می‌یابد، به خدمت غیاث‌الدین کیخسرو، از سلاطین سلاجقه آناتولی، درمی‌آید. مؤلف، کتاب را به همین سلطان تقدیم داشته است. راوندی در کتاب خود در خصوص تاریخ سلجوقیان عراق در فاصله سال‌های ۵۹۰-۵۵۵ آگاهی مفصل و مستندی آورده است. آگاهی‌های مربوط به تاریخ سلجوقیان در پیش از دوران حیات مؤلف عمدتاً برگرفته از سلجوق نامه‌های ابوطاهر خاتونی و ظهیرالدین نیشابوری است.^{۱۷}

۴ - الاوامر العلائیه فی الامور العلائیه (سلجوق نامه): تألیف ابن بی‌بی (ناصرالدین حسین بن محمد بن علی المنشی الجعفری، و. حدود ۶۸۰). این اثر نخستین بار توسط عدنان صادق ارزی در سال ۱۹۵۶ به صورت عکسی در آنکارا چاپ شده است. سپس، بخش مربوط به وفات قلیچ ارسلان دوم تا جلوس علاءالدین کیقباد اول به چاپ رسیده است.^{۱۸} این اثر در ۱۹۹۶ توسط مرسل اوزترک از زبان فارسی به ترکی ترجمه و در دو جلد انتشار یافت. همچنین در فاصله سال‌های ۶۸۷-۶۸۰ از سوی برادر مؤلف (امیر نصرالدین یحیی) به صورت مختصر در آمده است. این مختصر هوسما در لیدن به چاپ رسیده است.^{۱۹} این اثر برای دومین بار توسط محمد جواد مشکور در تهران با عنوان اخبار سلاجقه روم انتشار

کتاب «تاریخ ایتومه» تألیف ایونس زوناروس، با استفاده از منابع بیزانسی تألیف شده و از خلقت عالم شروع و به حوادث سال ۱۱۱۸ / ۵۱۲ خاتمه می‌یابد. این کتاب از سه جهت حائز اهمیت است: نخست این که در آن از منابعی استفاده شده که به دست ما نرسیده است. دوم رعایت بی‌طرفی در نقل وقایع و سوم اینکه مؤلف علاوه بر استفاده از منابع به نقل حوادث و رویدادهایی که خود شاهد آن بوده نیز پرداخته است. این کتاب حاوی اطلاعات مفیدی از چگونگی اردوگشی رومانوس دیوجانس چهارم و نیز نبرد ملازگرد و حوادث بعدی آن است

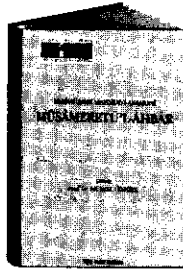
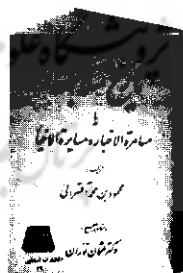
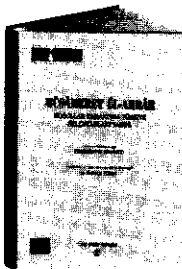
مؤلف در نزد مجیرالدین امیرشاه (و. ۷۱۰) به شغل کتابت اشتغال داشته است. این شخص در زمان اباقا و ارغون خان ایلخانی نایب اداره اقطاع در آناتولی و والی آل دانشمند بوده است. مؤلف بعد از مرگ مجیرالدین از طرف غازان خان، به عنوان متولی موقوفات آناتولی تعیین شده و مدتی نیز مسؤولیت محافظت از قلعه آفسرای را به عهده داشته است. بدین ترتیب حدود چهل و هفت سال از زندگی مؤلف در خدمات دولتی سپری شده است. وی، با اتمام اثر خود در سال ۷۲۳ آن را به والی ایلخانیان در آناتولی یعنی تیمورتاش تقدیم می‌دارد.^{۲۱}

کتاب در اصل دارای چهار بخش است. در بخش نخست که دو صفحه و نیم است، از تقویم‌های هجری، رومی، یزدگری و جلالی که در جهان اسلام متداول بوده بحث شده است. بخش دوم از زمان حضرت پیامبر(ص) آغاز و تا خلفای راشدین، اموی و عباسی (تا تصرف بغداد) به اختصار ادامه می‌یابد. این دو بخش از ارزش تاریخی چندانی برخوردار نیست. در بخش سوم از تأسیس دولت سلجوقیان بزرگ تا انقراض این سلسله در عراق عجم و تاریخ سلجوقیان آناتولی تا زمان غیات‌الدین کیخسرو دوم به اختصار پرداخته شده است. مؤلف برای تألیف این بخش، از کتاب نظام التواریخ اثر قاضی بیضاوی و به ویژه برای فتح آناتولی از بعضی سلجوق نامه‌ها استفاده کرده است. در بخش چهارم از وقایع مربوط به انقراض سلجوقیان آناتولی (نیمه دوم سده هفتم) و اوضاع و احوال آناتولی در زمان استیلای والیان مغول (نیمه دوم سده هشتم) بحث شده است. وقایع مربوط به سال‌های منتهی به ۶۸۰ کتاب آفسرای با کتاب الاوامر‌العلائیه فی الامور‌العلائیه همسان است. اما با این حال تکمیل‌کننده اطلاعات کتاب مزبور است. البته آفسرای احتمالاً اثر ابن بی‌بی را ندیده بوده است. اثر آفسرای برای وقایع مربوط به سال‌های ۶۸۰ به بعد، بسیار مهم و در واقع منحصر به فرد است. مؤلف، تاریخ سلجوقیان آناتولی را تا زمان برکیارق، به

خصوص پاره‌ای حوادث، گاه اقدام به آوردن برخی اسناد رسمی کرده است. اما از آن‌جا که مؤلف منشی بوده و نه مورخ، عمداً تاریخ رویدادها را ثبت و ضبط نکرده است. از طرفی بخشی از تاریخ‌های آورده شده در متن کتاب اشتباه است. مؤلف یا خود شاهد و ناظر رویدادها بوده و یا از شاهدان مستقیم شرح حوادث را شنیده است. به این دلیل به حوادث رویدادهای مناطق دورتر نظیر طرابوزان و سوداق کمتر پرداخته است.

کاستی‌ها و نواقص مذکور در سلجوق نامه، در مختصرهایی که بعدها از آن تهیه شده، تلافی شده است. در مختصری از این کتاب که احتمالاً توسط برادر ابن بی‌بی تهیه شده، تاریخ‌های قید نشده، آورده شده و در نظم و ترتیب کتاب نیز تغییرات کمی صورت گرفته است. در ترجمه ترکی یازجسی زاده علی، چند مطلب افزوده شده است. از جمله تاریخ و نسب اوغوزها و یک بخش مفصل درباره سلجوقیان بزرگ، همچنین در خود متن نیز اضافه‌هایی صورت گرفته است.^{۱۷}

۵- مسامرة‌الاحبار و مسامرة‌الاحبار (تذکره آفسرای): تألیف کریم‌الدین محمود بن محمد آفسرای (و. در حدود ۷۲۳). فکرت ایشلتان (Fikret Işıltan) که به عنوان تز دکتری به پژوهش بر روی این اثر پرداخته بود، در سال ۱۹۴۳ اقدام به ترجمه آن به آلمانی نموده^{۱۸} و یک سال بعد عثمان توران نیز که به عنوان تز دکتری بر روی این اثر به پژوهش گسترده پرداخته بود، متن اصلی را به صورت انتقادی تصحیح و با مقدمه‌ای مفصل منتشر ساخت.^{۱۹} چاپ عثمان توران بدون کم و کاست از سوی انتشارات اساطیر (۱۳۶۲) در تهران بار دیگر انتشار یافته است. این اثر چندین بار به زبان ترکی ترجمه شده است^{۲۰} و آخرین بار مرسل اوزترک اقدام به ترجمه و انتشار آن نموده است (آنکارا، ۲۰۰۰).

کتاب «تاریخ» تألیف مورخ ارمنی اریسداگس لاسدیورتزی از جمله نخستین منابع ارمنی است که راجع به حملات ترکان سلجوقی به طرف آناتولی حاوی اطلاعات مهمی است که از آن جمله است: حملات اولیه ترکان که از سال‌های ۱۶-۱۰۱۵ / ۶-۴۰۵ شروع شد، مقاومت بیزانسی‌ها، اردوکشی طغرل بیگ و آلپ ارسلان به شرق آناتولی، تصرف شهر آنی توسط آلپ ارسلان، نبرد ملازگرد و اسارت امپراتور بیزانس

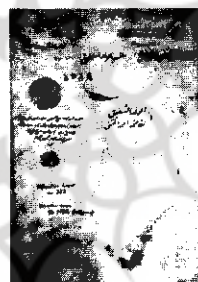
مؤلف برشمرده می‌توان احتمال داد که کتاب به ابوسعید بهادر خان و وزیر او غیاث‌الدین تقدیم شده باشد. این اثر با استفاده از آثار عربی در پنج جلد (قسمت) به زبان فارسی نوشته شده است. مؤلف برای تألیف این اثر از منابع معروف و مهم آن عصر بهره فراوان برده است.^{۲۴}

در بخش نخست از قصص انبیا از حضرت پیامبر اکرم (ص)، فیلسوفان یونانی، عرفا و حکمای اسلام و پادشاهان ایران بحث شده است. در بخش دوم حوادث مهم دوران بعد از هجرت پیامبر تا عهد خود مؤلف به صورت سال به سال ذکر شده است. در این میان، خلفای راشدین، خلفای بنی‌امیه، خلفای بنی‌عباس، امیران و سلاطین آل بویه، بنی‌حمدان، اخشیدی، فاطمی، مرداسی، چنگیزخانین، آل سامان، غزنویان، سلجوقیان بزرگ و سلجوقیان آناتولی اشاره شده است. بخش سوم ابتدا با موضوعات جغرافیایی و نجومی شروع شده است. سپس با موضوعاتی نظیر نشانه‌های قیامت و زندگی آخرت تمام شده است.

مؤلف در بخش چهارم مطالبی مشابه کتاب‌های سیره و مغازی آورده است. از جمله به سیره، شمایل و غزوات حضرت رسول اکرم (ص) با نگاهی متصوفانه پرداخته است. مؤلف در بخش پنجم یا آخرین بخش کتاب به مسائل فقه و اصول پرداخته است. البته این مباحث به صورت جدی و گسترده مورد بررسی قرار نگرفته است. نگاه مذاهب مختلف به این موضوعات به کوتاهی بحث شده و عموماً نگاه اهل سنت که مؤلف نیز خود پیرو آن مذهب بوده، مورد توجه بیشتر قرار گرفته است.

مؤلف در پایان اثر خود به ذکر اسامی منابع مورد استفاده خود پرداخته است. البته علاوه بر این منابع، در فواصل مباحث کتاب نیز می‌توان به اسامی برخی دیگر از منابع مؤلف برخورد. مؤلف در تمام این بخش‌ها، آگاهی‌های جدیدی در دسترس قرار نمی‌دهد. او در واقع آگاهی‌های موجود در منابع را به نحوی گزیده و مختصر در اثر خود به فارسی ترجمه کرده است. منابع مورد استفاده او به ویژه در میان اهل سنت از منابع مقبول و امروزه از منابع معتبر و کلاسیک به حساب می‌آید. البته مؤلف

صورت قسمتی از سلجوقیان بزرگ (اوج بیگلک، امیرنشین مرزی) و دوران استیلای مغولان را به عنوان بخشی از تاریخ ایلخانیان مورد بحث قرار داده است. به این دلیل، حوادث واقعه در آناتولی را از نقطه نظر دولت سلجوقی و ایلخانی مستقر در ایران مورد ملاحظه قرار داده و لذا شورش‌ها و طغیان‌های رخ داده در آناتولی را مطابق با دیدگاه و نگرش مورخان ایرانی مورد بحث قرار داده است.^{۲۵}

۶ - الولد الشفیق والحافظ الخلیق: تألیف قاضی احمد نگیدی (ختنی)، (وفات: بعد از ۷۳۳). یگانه نسخه خطی این اثر در کتابخانه فاتح سلیمانیه به شماره ۴۵۱۸ موجود و هنوز انتشار نیافته است. علی ارطغرل در حال حاضر به عنوان تز دکترای خود مشغول تصحیح این اثر است.^{۲۶}

مؤلف، کتاب را با مقدمه‌ای به زبان عربی آغاز کرده و سپس مباحث کتاب را به صورت موضوعی در پنج بخش آورده است. وی در آغاز هر بخش و در برخی دیگر از جاهای کتاب اقدام به آوردن رئوس مطالب اصلی بخش می‌کند. نویسنده بعد از مقدمه، راجع به علت تألیف این اثر به اختصار به بحث می‌پردازد. سپس به تفصیل اوصاف کسانی که کتاب بدان‌ها تقدیم شده را می‌آورد. با این حال اسامی اشخاص مذکور را نا نوشته باقی می‌گذارد. مؤلف سپس به دغدغه‌های خود در نوشتن تاریخ و نیز فواید مطالعه تاریخ می‌پردازد.

بنا بر آگاهی‌های موجود در این اثر، مؤلف در سال ۶۸۵ متولد شده و در سال ۷۰۲ یعنی در ۱۷ سالگی به منصب دواتداری قاضی و حاکم قیصریه، حسین بن جلال‌الدین، درآمده است. بعدها به کمک قاضی بهاء‌الدین و دیگران به منصب قضاوت نگیده رسیده و تا زمان درگذشت‌اش در این مقام بوده است. تألیف کتاب در سال ۷۳۳ در خانقاه نظام‌الدین احمد بن علی واقع در نگیده به پایان رسیده است. در این کتاب به نام افرادی که کتاب به آن‌ها تقدیم شده اشاره نشده است اما صفاتی که

یکی دیگر از منابع پراهمیت ارمنی، کتاب «تاریخ مغول» اثر مورخ هتوم (وفات: اوائل سده چهاردهم میلادی / هشتم هجری) است که در آن مؤلف به شرح حکمرانی، شهرهای مهم، محصولات، عادات و رسوم مردم قلمرو وسیعی از آسیای میانه تا دریای مدیترانه پرداخته است. ممالکی که او از آنها سخن گفته عبارت‌انداز: خطای، تارس [تاتار]، ترکستان، خراسان، کومانیا، هند، ایران، ماد، ارمنی، گرجی، کلدانی، بین‌النهرین، ترکیه، طرابوزان، سوریه، عربی

آناتولی دارای اهمیت است. این اثر به احتمال قوی در سال ۷۶۵ و یا بعد از آن به رشته تحریر درآمده است. نثر این اثر بر خلاف نثر کتاب ابن بی‌بی و آقسرائی ساده و روان است. سی و پنج صفحه نخست اثر مربوط به تاریخ سلجوقیان بزرگ است. مؤلف بعد از بحث از اصل و نسب سلجوقیان به وقایع مربوط به ورود طغرل بیک به بغداد (۴۴۷) و وقایع بعد از آن به صورت مختصر پرداخته است. سپس از نخستین پادشاه سلجوقیان آناتولی، سلیمان شاه (۴۷۱) شروع و تا سال ۶۹۵ به نقل وقایع پرداخته است. مؤلف در صفحه پایانی کتاب، حوادث قونیه و سوریه را از ۶۹۵ تا ۷۴۱ به صورت فهرستوار آورده است.^{۲۷}

۸ - شاهنامه سلجوق: تألیف انسی. این اثر منظوم فارسی توسط مسعود قومان به ترکی ترجمه و در قونیه انتشار یافته است (۱۹۴۲).^{۲۸}

این اثر کم حجم و منظوم از لحاظ زبانی چندان شیوا و زیبا نیست. چنان که وزن در اشعار رعایت نشده است. مؤلف کتاب را در سال ۷۸۵ در حلب به پایان رسانده و در زمان علاءالدین کیقباد سوم به قونیه آمده است. مؤلف در کتاب، خود را از اهالی خراسان معرفی کرده است. متأسفانه در منابع راجع به این مؤلف و کتاب او، هیچ آگاهی نیامده است. اثر مذکور از لحاظ تاریخی دارای ارزش زیادی نیست. کاتب این اثر، شخصی به نام امام حافظ حسن است. محمد فؤاد کوپرولو می‌نویسد که نه مؤلفی به نام انسی بوده و نه اثری تحت این عنوان وجود داشته است. او معتقد است که این اثر را بعدها فردی نوشته و نام مجهول انسی را به عنوان مؤلف ذکر کرده است.^{۲۹}

چند اثر دیگر که در آناتولی تألیف شده است:

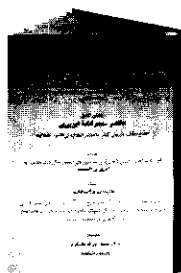
علاوه بر منابعی که پیشتر معرفی شدند، مکرمین خلیل ینانچ در کتاب خود به اثری به نام آل سلجوق تألیف لطفی و تذکره العبر والاعصار تألیف اسماعیل بن محمد که هر دو در نیمه دوم سده هشتم به رشته تحریر در آمده‌اند، اشاره می‌کند. ینانچ اطلاعات موجود در این آثار را همانند مطالب شاهنامه انسی

موضوعات اصلی منابع فوق را بدون حشو و زوائد آورده است. از این رو مباحث کتاب الولدالشقیق جنبه «دائرة المعارفی» یافته و لذا آگاهی‌های جدیدی افزون بر آنچه که در منابع مذکور آمده در اختیار ما قرار نمی‌دهد. اما از نقطه نظر مباحث تاریخی، باید گفت که، بحث‌های مربوط به سلجوقیان که در قسمت پایانی بخش دوم آمده و نیز مشاهدات و تدقیقات شخصی مؤلف که در جای جای کتاب دیده می‌شود، بیشتر از آن جهت که در منابع دوره مورد بحث کم شمار است، دارای ارزش و اهمیت بسیار است.

بنابراین می‌توان گفت که الولدالشقیق به جهت ماهیت دایرةالمعارف‌گونه‌ای که دارد از جهات سیاسی و اجتماعی و دینی اثری است ارزشمند، به ویژه از جهت تجارب شخصی مؤلف که عمدتاً ناظر بر تحولات دینی و اجتماعی همعصر مؤلف است. از این رو در تکمیل آن دسته از منابعی که در زمینه‌های فوق دارای خلاءهای محسوسی هستند، می‌تواند مفید باشد.

۷ - تاریخ آل سلجوق در آناتولی:

تألیف مؤلفی گمنام. مستشرق معروف، هوتسما، برای نخستین بار به مطالعه بر روی این اثر پرداخت.^{۳۰} فریدون نافذ اوزلوق با ترجمه این اثر از فارسی به ترکی، در سال ۱۹۵۲ اقدام به چاپ متن عکسی^{۳۱} همراه با ترجمه آن نمود. محمد جواد مشکور با استفاده از نسخه موجود در پاریس، صفحه‌های ۳۹ تا ۹۵ آن را همراه با کتاب اخبار سلاجقه روم منتشر نمود (۱۳۵۰). نادره جلالی نیز این اثر را بدون کم و کاست، بار دیگر در تهران منتشر کرد. (نشر میراث مکتوب، ۱۳۷۸).

اگرچه این کتاب، اثری است مختصر (۹۵ صفحه) ولی با این حال به ویژه برای آگاهی از تاریخ اواخر دوران سلجوقیان

در باب منبع شناسی سلجوقیان آناتولی، به جز مستشرقان اروپایی، شماری از محققان برجسته ترکیه، نظیر محمد فؤاد کوپرولو، مکرمین خلیل ینانچ، عثمان توران، محمد آلتای کویمن، رمضان ششن، احمد آتش و اردوغان مرچیل، پژوهش‌های ارزشمندی منتشر کرده‌اند

به خوبی پرداخته است.^{۲۵}

جدای از منابع پیش گفته، محمد فؤاد کوپرولو در مقاله‌ای تحت عنوان «منابع محلی تاریخ سلجوقیان آناتولی» به شماری از منابع تاریخی اشاره کرده است که در گذشته تألیف شده‌اند اما تاکنون یافت نشده‌اند. این آگاهی‌ها برگرفته از منابعی است که تاکنون به دست ما رسیده‌اند. آثار زیر در زمره همین منابع است.

۱ - شاهنامه سلجوقی: تألیف احمدبن محمود الطوسی، معروف به قانع (این اثر به روایت منابع سی جلد بوده است).

۲ - شاهنامه سلجوقی: تألیف دهانی به تقلید از شاهنامه فردوسی (این اثر بیست هزار بیت بوده است).

۳ - سلجوق نامه: اثر قاضی احمد نگیدی. وی مؤلف الولد الشفیق بوده و در همین اثر به تألیف دیگرش که سلجوق نامه باشد، اشاره کرده است.

۴ - وقایع نامه: این اثر احتمالاً توسط خواجه سلمان بعد از ۷۴۸ تألیف شده است. انوری در کتاب دستورنامه، از این اثر بسیار استفاده و اقتباس کرده است.

۵ - شاهنامه قرمان: علاءالدین بیگ قرامانی (۷۹۳-۷۵۷)

با دیدن شاهنامه دهانی از شاعران سرای خود درخواست کرده بود که شاهنامه‌ای به همان سبک و سیاق تألیف کنند. بنابراین شاعر یارجانی نیز درباره‌ی آل قرمان و شاهنامه‌ای نوشت. فردی به نام شکاری در سده دهم شاهنامه دهانی را به ترکی ترجمه کرده و مطالبی هم از شاهنامه یارجانی به آن افزوده است.^{۲۶}

کوپرولو در مقاله مزبور اظهار می‌کند که برای روشن ساختن تاریخ سلجوقیان آناتولی، به علت محدود بودن اطلاعات تاریخی در منابع مذکور، باید از منابع دیگر نیز بهره برد. به باور کوپرولو دولت سلجوقیان آناتولی نیز همانند دیگر دول اسلامی دارای یک نظام سیاسی و اداری و اقتصادی کار آمد بوده است. طبیعی است که برای اداره درست چنین نظامی، نیاز به وجود قانون نامه‌ها، دفاتر مالیاتی، وقف نامه‌ها، مجلات محاکم

فاقد ارزش تاریخی و بیشتر خرافی و افسانه‌ای دانسته است. از روی بعضی اسناد واصطلاحات موجود در این کتاب‌ها، البته اگر تحریف و افزوده مستسخان نباشد، می‌توان احتمال داد که این آثار بعد از سده دهم هجری نوشته شده باشند.^{۲۷} ینانچ با بررسی یک نسخه خطی به نام آل سلجوق در کتابخانه ادرنه که احتمالاً تألیف محمد بن مجدالدین بوده، اظهار داشته است که اطلاعات مربوط به آناتولی و سلجوقیان این کتاب، بسیار مختصر و فاقد اهمیت بوده و حتی دارای اشتباهات زیادی است.^{۲۸}

در این جا به اسامی منابعی اشاره می‌کنیم که در دوره امیرنشین‌های آناتولی نوشته شده‌اند. این منابع چون در داخل آناتولی تألیف شده‌اند، دارای اطلاعاتی راجع به سلجوقیان آناتولی هستند.

۱ - دستورنامه انوری: این اثر که تاریخی مفصلی است از امیرنشین آیدین اوغلوها در نیمه اول سده هشتم تألیف شده است.^{۲۹}

۲ - شاهنامه شکاری: با دستور علاءالدین بیگ قرامانی، یک شاعر دربار به نام یارجانی به صورت شاهنامه دهانی یک اثر تألیف کرده است. شکاری که در منطقه آل قرمان می‌زیسته، در سده دهم شاهنامه دهانی را به شکل منثور به ترکی ترجمه کرده و مطالبی هم از شاهنامه یارجانی به آن افزوده است.^{۳۰}

۳ - بزم و رزم: عزیز بن اردشیر استرآبادی این اثر را با نثری ادیبانه به فارسی نوشته است. در این کتاب از تاریخ قاضی برهان‌الدین سیواسی که حامی مؤلف بوده، بحث شده است.^{۳۱}

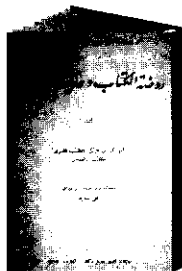
۴ - تقویم نامه‌های نوشته شده در این دوران نیز حاوی اطلاعات مفید تاریخی هستند. عثمان توران در کتابی به نام تقویم نامه‌های تاریخی پیش از فتح استانبول به ارزش و اهمیت این قسم منابع

ارزش و اهمیت این مقاله بیشتر از آن جهت است که مؤلف در آن، به جز منابع شناخته شده فارسی و عربی، بیشتر به معرفی منابع موجود به زبان‌های گرجی، ارمنی، سریانی، بیزانسی و لاتین که تا حد زیادی در ایران ناشناخته‌اند، پرداخته است

مقدمه کتاب می‌گوید به اصرار و الحاح جمعی که طریقه و سبک او را در انشاء می‌پسندیده‌اند قسمتی از مکاتیب و رسالات خود را فراهم آورده و از مجموع آن‌ها کتاب حاضر را به نام بهاء‌الدین وزیر مرتب و مدون ساخته است.

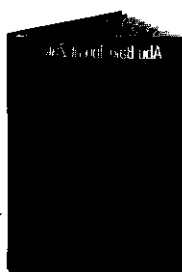
مرحوم علامه قزوینی در مقدمه کوتاهی که بر این کتاب نوشته است، اهمیت این اثر را از دو جهت ادبی و تاریخی چنین توصیف می‌کند: «این کتاب هم از لحاظ ادبی یعنی برای مقایسه بین طرق مختلفه انشاء نثر فارسی در اعصار مختلفه و تحصیل ملکه کتابت از ممارست اسالیب متنوعه مذکوره، و هم از لحاظ تاریخی به واسطه اشتغال آن بر اشارات کثیره بسیاری از وقایع تاریخی اواخر دوره خوارزمشاهی و معاصرین ایشان از غوریه و اتابکان آذربایجان و غیرهم فوق‌العاده مهم است.» (ص. کب).

۵- روضة‌الکتاب و حدیقه‌الالباب: تألیف ابوبکر بن الزکی المتصلیب القونیوی. ۳۳ صدر قونیوی (زنده در ۶۳۸، وفات در

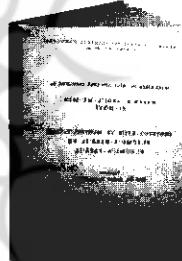
حدود ۶۹۰-۶۸۳ ق.)، شاگرد و تربیت یافته بدرالدین یحیی (که استاد ابن بی بی نیز بوده) اگرچه در دانش پزشکی نیز دستی داشته ولی شغل اصلی وی کاتبی بوده است. وی در اوائل از منشیان زیر دست بدرالدین یحیی بوده و برخی از نامه‌های بدرالدین به امرا و اشخاص با

انشای وی نوشته شده است. این کتاب حاوی ۶۸ نامه است که صدر قونیوی به امرا و صدور زمان خود (از حکومت اباقاخان تا انقراض سلاجقه روم) نوشته است. مصحح محترم، تحریر این کتاب به زبان فارسی در آسیای صغیر را نشانه رواج و رسمیت

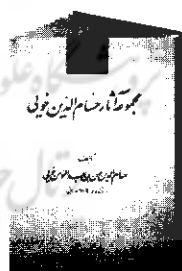

این زبان در آن منطقه دانسته و نوشته است: «نفوذ و مقبولیت زبان فارسی در زادگاه روضة‌الکتاب (آسیای صغیر) به حدی بود که تبحر در این زبان مایه سربلندی و تفاخر به همگان به شمار می‌رفت و اساتید بزرگ با تفنن در زبان فارسی و نوشتن نامه‌ها و قطعاتی به

قضایی، فتح نامه‌ها، فرمان‌ها و نشان‌ها، نامه‌ها و مکاتیب شخصی سلطان و غیره بوده است. اما در طول زمان بخش اعظم این قبیل اسناد و منابع از بین رفته و مقدار کمی باقی مانده است. از این رو کوپرولو منابع ادبی باقی مانده از این دوران مانند معارف بهاء ولد، مثنوی، دیوان کبیر، مجالس سبعه و فیه ما فیه مولانا، معارف و ولدنامه سلطان ولد و مرصادالعباد نجم رازی را نیز برای روشن ساختن تاریخ سلجوقیان آناتولی مهم و مفید می‌داند. از جمله این منابع می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: ۳۷

۱- غنیة الکاتب: تألیف حسام‌الدین حسین بن عبدالمؤمن الخویسی. این اثر اولین بار توسط عدنان صادق ارزی در سال ۱۹۶۳ در ترکیه انتشار یافته است. ۳۸ این اثر در سال‌های اخیر بار دیگر از سوی نشر میراث مکتوب در «مجموعه آثار حسام‌الدین خویی» به چاپ رسیده است. ۳۹

۲- قصه سلاطین: این اثر حاوی مطالبی است در باره نحوه نگارش فرامین و مکاتیب. ۴۰

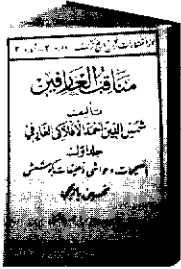
۳- وثائق رسمی از عصر سلجوقیان آناتولی: این وثائق فارسی به کوشش عثمان توران با یک مقدمه مفصل در معرفی آن، به صورت کتابی مستقل منتشر شده است. ۴۱

۴- التوسل الی الترس: اثر بهاء‌الدین محمد بن مؤید بغدادی. ۴۲ این کتاب مشتمل بر مجموعه منشآت بهاء‌الدین بغدادی (زنده در ۵۸۸ هـ ق.)، منشی علاء‌الدین تکش خوارزمشاه است که از سال ۵۶۸ تا ۵۹۶ قمری در خوارزم و خراسان و قسمتی از ایران سلطنت نمود و دولت سلجوقیان ایران به دست او منقرض شد. مؤلف چنان که خود در

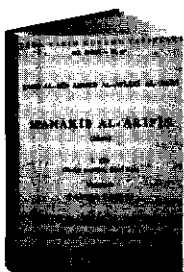
مهاجرت گسترده ترکان مسلمان که موجب تغییر و تحول عمده در آناتولی شد، بعد از نبرد ملازگرد شروع گردید و همزمان با این مهاجرت‌ها، دولت سلجوقیان آناتولی توسط سلیمان شاه سلجوقی تأسیس و علاوه بر آن امیرنشین‌های دیگری نظیر آل دانشمند، منگوجق و آرتوقیان بنیان گذاری شد

در میان سال‌های ۷۱۹ تا ۷۲۹ در قونیه به رشته تحریر در آمده است. مؤلف به گفته خود، بیش از چهل سال شب و روز در حلقه مردان مولانا بوده است.

۱۰ - مناقب العارفین: مؤلف این اثر شمس‌الدین احمد افلاکی عارفی (و. ۷۶۱) است. وی از نویسندگان متصوف سده هشتم هجری است. افلاکی وابسته به طریقت مولویه و از یاران اولو عارف چلبی، نوه مولانا جلال‌الدین رومی بوده و به همین سبب «عارفی» خوانده شده

است. وی از اهالی شهر سرای در آسیای صغیر بود. افلاکی به فرمان اولو عارف از سال ۷۶۱ شروع به تألیف مناقب نمود. کتاب حاوی اخبار دست اول درباره مشایخ سلسله مولویه و متضمن شرح احوال و کرامات آنان در ده فصل است. مناقب دارای انشاء سلیس و روان و نشان دهنده نفوذ قاطع زبان و ادب فارسی در قرن هشتم در آسیای صغیر و میان ساکنان با سواد و درس خوانده آن سرزمین خاصه در میان سلسله‌های صوفیه است. این کتاب از نظر داشتن آگاهی‌های سودمند

در باره مولانا و طریقت مولویه در قونیه و آسیای صغیر حائز اهمیت زیادی است. متن فارسی مناقب نخستین بار با تلاش ارزشمند تحسین یازجی تصحیح و در ترکیه انتشار یافت. ۲۷ مناقب العارفین چند بار نیز به زبان ترکی ترجمه و انتشار یافته است. نخستین بار توسط

کمال احمد دده در سده یازدهم. دو ترجمه ترکی جدید نیز توسط فکرت باشتاک و تحسین یازجی ۲۸ صورت گرفته است. متن کامل آن به زبان فرانسه ۲۹ و بخش‌هایی از آن نیز به انگلیسی ترجمه شده است.

۱۱ - دانشمند نامه: تصحیح انتقادی این اثر در ۱۹۶۰ در پاریس انتشار یافته است. ۵

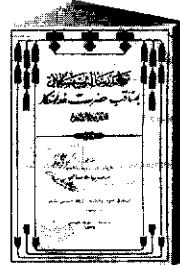
۱۲ - صلتوق نامه: تصحیح انتقادی اثر توسط احمد یاشار

فارسی دری سره، استادی و برتری خود را به اهل فضل نشان می دادند.»

۶ - مکتوبات مولانا: شامل نامه‌های شخصی شاعر بزرگ مولانا جلال‌الدین رومی است. این اثر از جهت تاریخ فرهنگی و ادبی عصر سلاجقه و نیز ارتباط مولانا با دولت سلجوقی و دیگران حائز اهمیت است. ۳۴

۷ - سعادت نامه: تألیف علایی تبریزی در سال ۷۰۰ هجری. نسخه خطی این اثر به شماره ۱۷۵۶ در کتابخانه یوسف آقا در قونیه است. این اثر در باب استیفاء است. به دستور وزیر غازان خان، سعدالدین محمد الساوجی، برای آموختن فن استیفاء و مالیه به پسرش، شرف‌الدین، به رشته تحریر در آمده است.

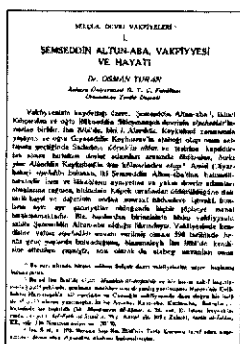
۸ - رساله فلکیه: این اثر نیز که در باب استیفاء است در فاصله سال‌های ۷۶۸ - ۷۴۰ توسط عبدالله بن محمد بن کیا المازندرانی به رشته تحریر در آمده است. بعد از مرگ او وزیر فلک المعالی تکمله‌ای بر آن نوشته که اطلاعات آن مربوط به سال‌های ۸۸۴ - ۸۴۰ است. نسخه خطی این اثر به شماره ۲۷۵۶ در کتابخانه ایاصوفیا نگهداری می‌شود. نسخه دیگری از آن، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۲۴۶۴/۱ (نشریه ۵: ۱۸۵) موجود است. این اثر توسط والتر هینتس تصحیح و در سال ۱۹۵۲ در ویسبادن به چاپ رسیده است.

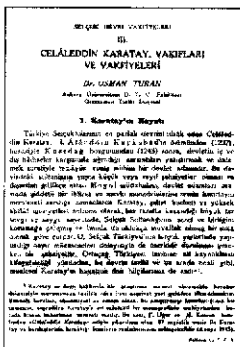
۹ - رساله فریدون بن احمد سپهسالار (در احوال مولانا جلال‌الدین مولوی): فریدون بن احمد معروف به «سپهسالار» از نویسندگان اواخر سده هفتم و نیمه اول سده هشتم هجری است. فریدون از پیروان و نزدیکان مولوی بوده و چنان که خود مدعی است، بیش از چهل سال از

عمر خویش را با دیگر اکابر زمان در مصاحبت مولانا گذرانید و از جمله «متأخران اصحاب» او بوده است. ۳۵ این اثر که برای نخستین بار به تصحیح سعید نفیسی در ایران به چاپ رسیده ۳۶ در واقع «قدیمی‌ترین، مهم‌ترین و معتبرترین مرجع در احوال و مناقب مولانا جلال‌الدین رومی» به حساب می‌آید. این اثر

در حالی که حملات مغولان موجب بروز قتل و کشتار و نا امنی در شرق جهان اسلام شده بود، آناتولی به جهت برخورداری از آرامش و امنیت، از چنان وضعیت مناسبی برخوردار بود که گروه‌های زیادی از علما و دانشمندان و اهل حرفه و صنعت و ارباب تصوف و دیگر نخبگان رو به آناتولی گذاشته و با استقرار در این سرزمین موجب رونق و شکوفایی علمی شهرهایی همچون قونیه شدند

سه وقفنامه است. وقفنامه نخست متعلق به شمس‌الدین آلتون‌آبا است. عثمان توران در مقدمه‌ای که بر آن نوشته از زندگی و موقوفات آلتون‌آبا همچون مدرسه، کاروانسرا و غیره سخن گفته است. وقفنامه دوم به مبارزالدین ارتوغوش تعلق دارد. عثمان توران در مقدمه خود ابتدا به زندگی مبارزالدین پرداخته و سپس از موقوفه‌های او سخن گفته و در آخر عکس متن عربی و بازنویسی آن را آورده است. وقفنامه سوم متعلق به جلال‌الدین قرتای است. عثمان توران ابتدا به زندگی و ارزش وقفنامه او پرداخته و سپس از کاروانسرا، مسجد، زاویه و دارالصلحای قرتای سخن به میان آورده است. در آخر به ترتیب، متن عربی موقوفه‌های کاروانسرا را همراه با ترجمه ترکی آن آورده است. به همین ترتیب موقوفه‌های مدرسه، مسجد و زاویه را نیز به ترکی ترجمه کرده است. در پایان نیز عکس نسخه‌های اصلی این موقوفه‌ها درج شده است.

سپس از موقوفه‌های او سخن گفته و در آخر عکس متن عربی و بازنویسی آن را آورده است. وقفنامه سوم متعلق به جلال‌الدین قرتای است. عثمان توران ابتدا به زندگی و ارزش وقفنامه او پرداخته و سپس از کاروانسرا، مسجد، زاویه و دارالصلحای قرتای سخن به میان آورده است. در آخر به ترتیب، متن عربی موقوفه‌های کاروانسرا را همراه با ترجمه ترکی آن آورده است. به همین ترتیب موقوفه‌های مدرسه، مسجد و زاویه را نیز به ترکی ترجمه کرده است. در پایان نیز عکس نسخه‌های اصلی این موقوفه‌ها درج شده است.

فؤاد کوپرولو در ادامه اثر خود که پیشتر به آن اشاره شد، به آثار منظوم مختصر فارسی به نام قنوت نامه، اشراقات و خاموش نامه نیز اشاره کرده است. بی شک اوج آثار منظوم فارسی در دوره سلجوقیان آناتولی مثنوی مولانا است. گذشته از مولانا، عارفان بزرگ دیگری همچون سلطان ولد، اولو عارف چلبی، گلشهری و غیره^{۵۴} دارای دیوان‌های ارزشمندی هستند که از جهت تاریخ ادبی و اجتماعی حائز اهمیت بسیاریند. باید افزود که منابع محلی مربوط به دوره سلجوقیان آناتولی

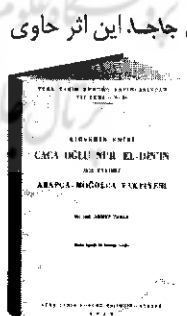

اوجاق در سال ۲۰۰۲ در آنکارا منتشر شده است. این دو کتاب محتوی داستان‌ها و حکایات مردمی است راجع به فاتحان و فتح آناتولی و اطلاعات مفیدی در این اثر می‌توان یافت.^{۵۱}

۱۳ - فسطاط‌العدله فی قواعد السلطنه: این اثر که به سبک و سیاق سیاستنامه‌ها است در قرن هشتم تألیف شده است. بخشی از این کتاب که حاوی آگاهی‌های تاریخی است توسط عثمان توران تصحیح و در یادنامه فؤاد کوپرولو منتشر شده است.^{۵۲}

۱۴ - مرصاد العباد: تألیف نجم‌الدین دایه (رازی). تألیف این اثر در سال ۶۲۰ در سیواس اتمام یافته و به علاء‌الدین کبچاد اول تقدیم شده است.^{۵۳} این اثر نخستین بار در اواخر سده هشتم توسط شیخ اوغلو مصطفی به عنوان کنز الکبراء به صورت مختصر به ترکی ترجمه شده است. در دوره سلطان مراد دوم نیز یک بار دیگر به صورت کامل ترجمه شده است.

۱۵ - وقیة عربی - مغولی نورالدین بن جاجا: این اثر حاوی سه وقفنامه مربوط به سال ۶۷۰/۱۲۷۲ است که به نورالدین بن جاجا امیر قیر شهر، تعلق داشته است. یک وقیة به فارسی و دو وقفنامه دیگر به عربی و مغولی است. احمد تمیر نسخه‌های مختلف این اثر را یکجا آورده و ضمن تصحیح انتقادی، به ترکی نیز ترجمه و در مقدمه به شرح ویژگی‌های آن پرداخته است.^{۵۴} این وقیة نخستین سند مغولی موجود در آناتولی است. در این وقیة، اسامی بیش از صد نفر از اشخاص عصر مغولی - ایلخانی آمده است. این اثر، از جهت زبانی و قوم‌شناختی و نیز از نظر اسامی اشخاص و اسامی اماکن جغرافیایی حائز اهمیت است.

۱۶ - وقیة‌های دوره سلجوقی: این اثر توسط عثمان توران انتشار یافته است.^{۵۵} کتاب شامل

فؤاد کوپرولو در ادامه اثر خود که پیشتر به آن اشاره شد، به آثار منظوم مختصر فارسی به نام قنوت نامه، اشراقات و خاموش نامه نیز اشاره کرده است. بی شک اوج آثار منظوم فارسی در دوره سلجوقیان آناتولی مثنوی مولانا است. گذشته از مولانا، عارفان بزرگ دیگری همچون سلطان ولد، اولو عارف چلبی، گلشهری و غیره^{۵۴} دارای دیوان‌های ارزشمندی هستند که از جهت تاریخ ادبی و اجتماعی حائز اهمیت بسیاریند. باید افزود که منابع محلی مربوط به دوره سلجوقیان آناتولی

۱۶ - وقیة‌های دوره سلجوقی: این اثر توسط عثمان توران انتشار یافته است.^{۵۵} کتاب شامل

منابع مربوط به تاریخ سلجوقیان آناتولی، به اندازه منابع تاریخ سلجوقیان بزرگ، مفصل و گسترده نیست. این در حالی است که هر دو از یک سلاله و از یک فرهنگ و سنت و همعصر با هم بوده‌اند. حتی در برخی موارد، منابع مربوط به این دو سلسله خویشاوند، یکی است

کاشانی، روضة‌الالباب بناکتی (و. ۷۳۰)؛ تاریخ و صاف (و. ۷۳۴)؛ تجارب‌السلف هندوشاه نخبجوانی؛ مجمع‌الانساب شبانکاره‌ای، تاریخ کرمان ابوحمید محمدبن ابراهیم و تاریخ الفی. جز این‌ها در آثار ابرکوهی، شرف‌الدین یزدی، نظام‌الدین شامی، شمس‌الدین موسوی، فصیحی و ابوبکر تهرانی مطالبی راجع به تاریخ سلجوقیان آناتولی آمده است.^{۵۷}

به آثاری که در این نوشتار آمده محدود نمی‌شود. در آرشیه‌های کتابخانه‌های ترکیه هزاران سند، رساله نسخه خطی و مجموعه و کتاب وجود دارد که هنوز انتشار نیافته‌اند. قسمت عمده‌ای از این آثار، چون در دوره سلجوقیان آناتولی به رشته تحریر در آمده‌اند به زبان فارسی هستند.

ب: منابع تألیف شده در خارج از آناتولی

دسته دوم از منابع مربوط به تاریخ سلجوقیان آناتولی، منابعی هستند که در خارج از قلمرو آناتولی توسط نویسندگان مختلف ایرانی، عرب، ارمنی، بیزانسی و دیگران نوشته شده است. البته باید افزود که تعدادی از منابع ارمنی و بیزانسی نیز در داخل آناتولی نوشته شده‌اند اما از آن جا که این آثار در میان منابع تألیف خود سلجوقیان قرار نمی‌گیرند، آن‌ها را نیز در زمره منابع خارج از آناتولی آورده‌ایم.

۲ - منابع عربی

در بسیاری از منابع عربی که در خارج از آناتولی همزمان و یا بعد از سلجوقیان آناتولی به رشته تحریر درآمده‌اند، راجع به این سلسله مطالبی آمده است. اما در این منابع نیز همانند قسم دوم آثار فارسی، بیشتر یا به حوادث مهم پرداخته شده و یا به صورت فهرست‌وار به رویدادها اشاره شده است. بنابراین منابع عربی که در آن‌ها به صورت مستقل به تاریخ سلجوقیان آناتولی پرداخته شده باشد بسیار کم است. در این جا به شماری از این منابع بر اساس سده‌های تألیف اشاره می‌کنیم:

۱ - منابع فارسی

در آثاری که همزمان با سلجوقیان و یا بعد از آن‌ها در ایران نوشته شده‌اند، اطلاعات متنوعی راجع به این سلسله در آن‌ها یافت می‌شود. البته در بعضی از این آثار می‌توان به مبحث مستقل راجع به سلجوقیان آناتولی برخورد اما در بسیاری دیگر چنین مباحث و فصول مستقلی نیست. ابتدا به منابعی می‌پردازیم که چنین مباحث مستقلی دارند.

طبقات ناصری منهج السراج جوزجانی، (و. بعد از ۶۵۹)؛ نزهة القلوب، ظفرنامه و تاریخ گزیده حمدالله مستوفی (و. ۷۵۰)؛ مجمل‌التواریخ یا زبدة‌التواریخ حافظ ابرو، روضه‌الصفاء اثر میرخواند (و. ۹۰۳)؛ حبیب‌السیر خواندمیر (و. ۹۴۲) و جهان آرای غفاری.

از جمله دیگر آثار فارسی که به صورت جسته و گریخته به سلجوقیان آناتولی پرداخته‌اند می‌توان به این موارد اشاره کرد: نفثة‌المصدور نسوی (و. ۶۴۷)؛ تاریخ جهان گشای جوینی (و. ۶۸۱)؛ نظام‌التواریخ قاضی بیضاوی (و. ۶۸۵)؛ جامع‌التواریخ رشیدالدین فضل‌الله (و. ۷۱۸)؛ تاریخ‌الجایتو ابوالقاسم عبدالله

سده پنجم: عیون‌التواریخ هلال الصابی (و. ۴۴۸)، این اثر در طول زمان از بین رفته است. سبط بن الجوزی (و. ۶۵۴) در کتاب مرآة‌الزمان از این کتاب بسیار اقتباس کرده است. سده ششم: تکمله تاریخ طبری، تألیف محمد بن عبدالملک همدانی (و. ۵۲۱)؛ تاریخ حلب تألیف ابوالفوارس حمدان بن عبدالرحیم (و. ۵۴۲)؛ مزیل فی تاریخ دمشق اثر ابن القلانسی (و. ۵۵۵)؛ تاریخ‌العظیمی تألیف محمدبن علی‌العظیمی (و. ۵۵۸)؛ نزهة‌المشتاق اثر الادریسی (و. ۵۶۰)؛ کتاب‌الانساب سمعانی (و. ۵۶۲)؛ تحفه‌الالباب اثر ابوحمید الغرناطی (و. ۵۶۴)؛ تاریخ مدینه‌الدمشق ابن عساکر (و. ۵۷۱)؛ کتاب‌الاعتبار اثر اسامه بن منقض (و. ۵۸۴)؛ اخبار دولة‌السلجوقیه اثر صدرالدین الحسینی (و. ۵۹۰)؛ الترسلات تألیف القاضی الفاضل (و. ۵۹۶)؛ نصره‌الفطره و البرق‌الشامی تألیف عمادالدین الکاتب الاصفهانی (و. ۵۹۷)؛ المنتظم اثر ابوالفرج ابن الجوزی (و. ۵۹۷). سده هفتم: الاشارات اثر ابوالحسن الهروی (و. ۶۱۱)؛ الدول المنقطعه اثر ابن ظافر (و. ۶۱۳)؛ تذکره بالاخبار ابن الجبیر (رحله

منابع بیزانسی و ارمنی که به دوران حملات و فتوحات ترکان در آناتولی پرداخته‌اند، میان تاریخ سلجوقیان بزرگ و آناتولی تفاوتی قائل نشده‌اند. یعنی حوادث و رویدادهای مربوط به دو سلسله و خاندان سلجوقی را در ادامه هم آورده‌اند

ابن جبیر (و. ۶۱۴)؛ معجم البلدان یاقوت الحموی (و. ۶۲۶)؛ الکامل فی التاریخ اثر ابن اثیر (و. ۶۳۰)؛ معادن الذهب اثر ابن ابی طلی (و. ۶۳۰)؛ التاریخ المنصوری اثر ابن تظیف الحموی (و. بعد از ۶۳۳)؛ ذیل تاریخ بغداد اثر ابن دببسی (و. ۶۳۷)؛ النوادر السلطانیة ابن شداد، التاریخ المظفری اثر ابن ابی الدم (و. ۶۴۲)؛ زیدة النصره اثر بنداری (و. ۶۴۳)؛ التاریخ المجدد اثر ابن النجار (و. ۶۴۳)؛ اخبارالعلماء اثر جمال الدین علی القفطی (و. ۶۴۶)؛ التکملة وفيات النقاله، اثر ابومحمد عبدالعظم المنذیری (و. ۶۵۴)؛ بغیة الطلب اثر کمال الدین ابن العدیم (و. ۶۶۰)؛ الروضتین ابو شامه (و. ۶۶۵)؛ عیون الانباء، اثر ابن ابی عصبیعه (و. ۶۶۸)؛ التاریخ الجامع، اثر المکین ابن العمید (و. ۶۷۲)؛ اخبار الخلفاء اثر ابن الساعی (و. ۶۷۴)؛ اخبار مصر اثر ابن میسر (و. ۶۷۷)؛ سیرة جلال الدین منکبری اثر النسوی (و. ۶۴۷)؛ وفيات الاعیان اثر ابن خلقان (و. ۶۸۱)؛ آثار البلاد و اخبار العباد اثر ذکریا قزوینی (و. ۶۸۲)؛ الاعلاق الخاطره اثر عزالدین ابن شداد (و. ۶۸۴)؛ کتاب الجغرافیا اثر ابن سعید المغربي (و. ۶۸۵)؛ الروض الظاهر و تشریف الايام اثر ابن عبد الظاهر (و. ۶۹۲)؛ مفرج القروب و التاریخ الصالحی اثر جمال الدین ابن الواصل (و. ۶۹۷).

البداية و النهاية اثر ابن کثیر (و. ۷۷۴)؛ درة الاسلاک فی دولة الاتراک و جُهينة الاخبار اثر ابن حبيب (و. ۷۷۹)؛ تحفة النظار (سیاحتنامه) اثر ابن بطوطه (و. ۷۷۹).
سده نهم: التاریخ الواضح اثر ابن الفرات (و. ۸۰۷)؛ نزهة الانام اثر ابن دقماق (و. ۸۰۹)؛ روضة المناظر اثر ابن شحنة (و. ۸۱۵)؛ السلوک فی معرفه الدول الملوک اثر تقی الدین المقریزی (و. ۸۴۵)؛ الاعلان بالتاریخ اهل اسلام اثر ابن قاضی شهبه (و. ۸۵۱)؛ الدرر الكامنه اثر ابن الحاجر الاصقلانی (و. ۸۵۲)؛ عقد الجمان اثر بدرالدین محمود العینی (و. ۸۵۵)؛ شرح نظم الجمان (تاریخ دول الاعیان) اثر ابن ابی عزیبه (و. ۸۵۶)؛ النجوم الظاهره اثر جمال الدین ابن تغبردی (و. ۸۷۴).^{۸۸}

۳ - منابع بیزانسی

در منابع بیزانس از سلجوقیان تحت عنوان «Pers» (پارس / ایرانی) یاد شده است. در این منابع به حملات سلجوقیان به آناتولی و تلاش‌های بیزانس برای مقابله با آن‌ها توجه شده است. شکست بیزانس در ملازگرد و مهاجرت گسترده ترکان به آناتولی در این منابع جایگاه خاصی دارد. علاوه بر آن راجع به ترکان پچنک و قومان که در اردوی بیزانس سرباز مزدور بودند نیز اطلاعاتی دارند. در این جا به معرفی شماری از منابع بیزانسی می‌پردازیم.

۳ - ۱ - تاریخ (Historia)؛ تألیف میخائیل آتالیاتس (Mik- / hail Attaleiates و. ۱۰۸۰ / ۴۷۲ ق.). این اثر نخستین بار در سال ۱۸۳۶ در شهر بُن انتشار یافت.^{۸۹} این اثر به طور کامل به زبان لاتین^{۹۰} و بخشی از آن (تا سال ۱۰۵۶ / ۴۴۸) توسط گرگوریویر (H. Gregoire) در سال ۱۹۵۸ به فرانسه ترجمه و منتشر شده است.

مؤلف در این کتاب به نقل حوادث و رویدادهای سال‌های ۱۰۷۸ - ۱۰۳۴ / ۴۷۱ - ۴۲۵ پرداخته است. نویسنده خود شاهد و ناظر بسیاری از رویدادها بوده است. این اثر از جهت جنگ‌ها و برخوردهای میان بیزانس و سلجوقیان حائز اهمیت است. در آن راجع به جنگ‌های ترکان پچنک و بیزانس و ترک‌های

منابعی که در خارج از آناتولی به عربی و فارسی نوشته شده‌اند. در بحث از تاریخ سلجوقیان بزرگ به سلجوقیان آناتولی نیز پرداخته‌اند. یعنی تاریخ سلجوقیان آناتولی را در ادامه سلجوقیان بزرگ دیده‌اند

اگر چه شکوفایی فکری و فرهنگی آناتولی در دوران پیش از هجوم مغولان که عمدتاً با مهاجرت اهل علم به این خطه صورت گرفته بود، با استیلای مغولان متوقف شد، ولی با این حال از ۶۶۸ ق به بعد، بار دیگر رو به رونق گذاشت

آن به نقل حوادثی که خود شاهد بود پرداخته است.^{۶۶}

۳ - ۴ - الکسیاد (Aleksiad):
تألیف آنا کومنا (Anna Komnena) و.
۱۱۴۸ / ۵۴۳) متن اصلی این اثر چندین بار چاپ و به چند زبان نیز ترجمه شده است. از جمله یک بار به فرانسه ترجمه شده و با متن اصلی چاپ شده است.^{۶۷} یک بار نیز متن اصلی با ترجمه انگلیسی^{۶۸} و بعد از آن به زبان آلمانی در سال ۱۹۹۵ در کلن چاپ شده است. ترجمه ترکی آن نیز در استانبول انتشار یافته است.^{۶۹} مؤلف این اثر، آنا فرزند الکسیوس اول (Aleksios I) بوده است. آنا بعد از

درگذشت پدرش (۵۱۲ / ۱۱۱۸) کوشیده تا به جای برادرش، همسرش را به سلطنت برساند و چون در این کار توفیقی نیافت، انزوا پیشه کرده و شروع به نوشتن شرح زندگی و اقدامات پدرش نمود. مؤلف جانبدارانه به نقل وقایع پرداخته است. در این اثر تاریخ و زمان رویدادها در اکثر موارد قید نشده است. اما اثر آنا از این جهات حائز اهمیت بسیار است: شرح چگونگی احیاء مجدد دولت بیزانس، برخورد های بیزانس و ترک‌ها در جنگ صلیبی اول (۴۸۹ / ۱۰۹۶). جنگ‌ها و مجادلات بیزانس با نورمان‌ها و اقوام ترک مهاجم از شرق و شمال. گذشته از این‌ها، کتاب الکسیاد درباره هویت و فعالیت‌های چاقا بیگ که در حوالی از میر، یک امپرنشین تأسیس کرده بود، منبع منحصر به فردی است. همچنین در خصوص جنگ‌های قلیچ ارسلان اول با بیزانس در سال ۱۰۹۳ / ۴۸۶ و فتوحات او در سواحل جنوبی مرمره، و دفاع پیروزمندانه امپراتور الکسیوس کومننوس، مطالب مهمی در این کتاب آمده است. علاوه بر این‌ها درباره جنگ سلیمان شاه، فاتح آناتولی، با توتوش و نیز درباره دولت‌های لاتین که در فاصله سال‌های ۱۱۱۸ - ۱۱۰۰ / ۵۱۲ - ۴۹۳ در شرق آناتولی تأسیس شده نیز اطلاعات مفید در این کتاب می‌توان یافت.^{۷۰}

اغوز و قومان اطلاعاتی آمده است. نویسنده به حمله امپراتور کنستانتین دهم در سال ۱۰۶۵ / ۴۵۷ علیه اغوزها و نخستین حمله‌های ترکان به آناتولی و به نبرد ملازگرد پرداخته است. در این کتاب از حمله‌های بلغارها و مجارها علیه بیزانس نیز سخن رفته است.^{۶۱}

۳ - ۲ - کرونوگرافیا (Kronog- raphia): تألیف میخائیل پسلوس (Mik- hail Pesellos) و. ۱۰۸۱ / ۴۷۴). این اثر نخستین بار توسط ساتهاس (C. N. Sathas) در سال ۱۸۷۴ انتشار یافت.^{۶۲} بعدها به زبان فرانسه، انگلیسی و ترکی نیز ترجمه شد.^{۶۳}

نویسنده در این اثر به حوادث سال‌های ۱۰۲۵ - ۹۷۶ / ۴۱۶ - ۳۶۵ یعنی یک دوره صد ساله که شامل چهارده امپراتور می‌شود، پرداخته است. نویسنده در نقل حوادث هم‌عصر خود جانبدارانه عمل کرده است. مؤلف در بعضی سفرهای جنگی امپراتور

رومانس دیوجانس همراه او بوده و به همین جهت وقایع مربوط به جنگ‌های سلجوقیان و بیزانس و به ویژه نبرد ملازگرد و رویدادهای بعد از آن در این کتاب حائز اهمیت بسیار است.^{۶۴}

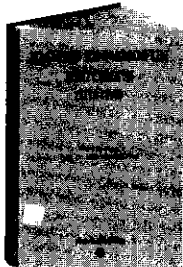
۳ - ۳ - تاریخ سینوپسیس (Synopsis Historiarum):
تألیف ایونس اسکایلیتز (Ioannes Skylitzes) و. ۱۰۶۰ / ۴۵۲).
متن اصلی این اثر هنوز انتشار نیافته است. بن کورپوس (Corpus) ضمن انتشار اثر یک مورخ بیزانسی به نام گئورگیوس گدرونوس (Georgios Cedrenus) که اثر اسکایلیتز را ضمیمه اثر خود ساخته بود، در واقع اثر حاضر را نیز منتشر کرده است.^{۶۵} این اثر مشتمل بر حوادث سال‌های ۱۰۵۷ - ۸۱۱ / ۴۴۹ - ۱۹۵ است. این اثر از دو جهت حائز اهمیت است: یکی به جهت اطلاعاتی که از منابع پیش از خود نقل کرده و آن منابع اکنون از دست رفته‌اند و دیگر بخش پایانی کتاب که مؤلف در

در دوره حکومت سلجوقیان آناتولی شهرهای قونیه، قیصریه، نگیده و سیواس از مراکز علمی مهم به شمار می‌آمدند

آن دسته از منابع ارمنی که تا امروز باقی مانده‌اند عمدتاً در فاصله سده‌های ۵ تا ۱۸ میلادی تألیف شده و غالباً مشتمل بر حوادث و رویدادهای ممالک شرقی و آناتولی هستند

Bryennios) متن اصلی این اثر همراه با ترجمه لاتین آن نخستین بار در سال ۱۸۳۶ در بُن انتشار یافت.^{۳۸} ترجمه فرانسه آن توسط گرگویره (H. Grégoire) در ۱۹۵۳ و یک بار نیز همراه با متن اصلی^{۳۹} در ۱۹۷۵ انتشار یافت. قسمت‌هایی از این کتاب که مربوط به سلجوقیان بوده به ترکی ترجمه و منتشر شده است.^{۴۰} اما ترجمه کامل آن که به انتشارات بنیاد تاریخ ترک تحویل داده شده، هنوز منتشر نشده است.^{۴۱}

مؤلف هم نوه یکی از فرماندهان بیزانس در نبرد ملازگرد و هم همسر آنا کومنا مؤلف تاریخ الکسیاد بوده است. کتاب حاوی رویدادهای مربوط به سال‌های ۱۰۷۹-۱۰۷۰ / ۴۷۱-۴۶۲ است. در این اثر بیش از آن که به حوادث تاریخی پرداخته شود به تاریخ خانواده کمونوس پرداخته شده است. مؤلف که احتمالاً در سال ۱۰۸۱ / ۴۷۴ به دنیا آمده، در تألیف بخش

نخست اثر خود که مربوط به پیش از نبرد ملازگرد است از آثار پسلوس و اسکالیپتزرز استفاده کرده است. در تألیف دیگر بخش‌های کتاب که از اثر آتالیتس استفاده کرده به نقل رویدادهایی از این دست پرداخته است: نبرد ملازگرد، فعالیت‌های سلیمان شاه و منصور در

آناتولی غربی، دخالت آن‌ها در امور داخلی بیزانس به ویژه در منازعات مربوط به تاج و تخت، تحکیم و گسترش حاکمیت خود در آناتولی غربی.^{۴۲}

منابع بیزانسی تنها به مواردی که بر شمرديم محدود نمی‌شود بلکه منابع دیگری نیز وجود دارد که در این جا تنها به اسامی بعضی از آن آورده می‌شود:

1. Ioannes Kinnamos: Epitome Historiarum

مؤلف این اثر همراه با امپراتور مانوئل اول (Manuel I) در جنگ بیزانس با ترکان سلجوقی شرکت داشته است. در این اثر به حوادث سال‌های سلطنت اوآنیس دوم (۱۱۴۳) (Ioannes II) ۵۱۲-۵۳۷ / ۵۳۷-۱۱۱۸-) و پسرش مانوئل اول (۱۱۸۰-۱۱۴۳ / ۵۷۶-۵۳۷) پرداخته است. متن اصلی این کتاب در سال ۱۸۳۶

۳- ۵- تاریخ سینیوسیسی (Synopsis Historiarum): تألیف گئورگیوس کدرونوس (و. در قرن ۱۱ / ۵). این کتاب در سال ۱۸۳۹ توسط ایمانوئل بکر در بُن منتشر شده است.^{۴۱} کدرونوس در کتاب خود بخش مهمی از اثر یکی از ماموران عالی رتبه بیزانس به نام ایونس اسکالیپتزرز را که در اواخر سده ۱۱ / ۵ نوشته شده و مشتمل بر رویدادهای سال‌ها ۱۰۵۷-۱۱۱ / ۴۴۹-۱۹۵ بوده را آورده است. مؤلف در این اثر ضمن پرداختن به جنگ‌های اعراب و بیزانس، حکایاتی نیز از زندگی فرماندهان پیروز بیزانس آورده است. علاوه بر آن در این کتاب به محاصره ملازگرد توسط طغرل بیگ و حوادث آن روزگار و نیز چگونگی اردو کشی رومانوس دیوجانس به ملازگرد برای جنگ با آلب ارسلان نیز پرداخته شده است.^{۴۲}

۳- ۶- تاریخ ایتومه (Epitome Historion): تألیف ایونس زوناروس (Ioannes Zonaras) متن این اثر همراه با ترجمه لاتین آن در فاصله سال‌های ۱۸۴۴-۱۸۴۱ در دو جلد^{۴۳} و در سال ۱۸۹۷ در سه جلد^{۴۴} در اروپا انتشار یافت. این اثر به زبان فرانسه^{۴۵} و آلمانی^{۴۶} نیز ترجمه و منتشر شده است.

این کتاب که با استفاده از منابع بیزانسی موجود تألیف شده، از خلقت عالم شروع و در سال ۱۱۱۸ / ۵۱۲ خاتمه می‌یابد. مؤلف برای نقل وقایع مربوط به سال‌های بعد از ۹۷۶ / ۳۶۵ از آثار پسلوس و اسکالیپتزرز و برای برخی رویدادها نیز از اثر آتالیاتس استفاده کرده است. این کتاب به ویژه از سه جهت حائز اهمیت است: نخست این که در آن از منابعی که بدست ما نرسیده استفاده شده است. دوم رعایت بی‌طرفی در نقل وقایع و سوم این که مؤلف علاوه بر استفاده از منابع به نقل

حوادث و رویدادهایی که خود شاهد آن‌ها بوده نیز پرداخته است. این کتاب حاوی آگاهی‌های مفیدی از چگونگی اردو کشی رومانوس دیوجانس چهارم و نیز نبرد ملازگرد و حوادث بعدی آن.^{۴۷} ۳- ۷- تاریخ (Histoire): تألیف نیکوفوروس برنیوس (Nikephoros)

در کتاب «تاریخ ملت کماندار» اثر مورخ ارمنی «آکنری گریگور» به این رویدادها پرداخته شده است: استیلای مغولان در ممالک شرقی و آناتولی، روابط دوستانه ارمنی‌ها با مغولان برای در امان ماندن امیرنشین ارمنی کیلیکیا، تعرض امیر بایبارس مملوکی به کیلیکیا در سال ۱۲۶۶ / ۶۴۴، شکست پادشاه کیلیکیا و در گذشت او، به سلطنت رسیدن لئون

۴ - منابع ارمنی:

آن دسته از منابع ارمنی که تا امروز باقی مانده‌اند عمدتاً در فاصله سده‌های ۵ تا ۱۸ میلادی تألیف شده و غالباً مشتمل بر حوادث و رویدادهای ممالک شرقی و آناتولی هستند. در شماری از منابع ارمنی که از سده یازدهم / پنجم به بعد نوشته شده‌اند، به مطالبی از این دست می‌توان برخورد: گسترش امپراتوری سلجوقیان به طرف غرب، تصرف تدریجی عراق، سوریه و آناتولی توسط سلجوقیان، تشکیل امیرنشین‌های ترک در آناتولی و تأسیس دولت سلجوقیان آناتولی، حمله‌های صلیبیون، تهاجم و استیلای مغولان، حاکمیت ملوک الطوائفی در آناتولی بعد از سقوط دولت سلجوقیان، حمله تیمور و تشکیل دولت‌های قره قویونلو و آق قویونلو و در آخر چگونگی تأسیس دولت عثمانی و گسترش آن.

در حوزه تاریخ نگاری ارمنی، مورخان اهل کیلیکیا (Kilikya) جایگاه مهمی دارند. اروپائیان از گذشته به آثار مورخان کیلیکیایی که در سده سیزدهم / هفتم می‌زیسته‌اند نظیر کومانندان سیمبات، اورفالی وهرام و هتوم، توجه خاص داشته و به این جهت اقدام به انتشار متن اصلی کتاب‌های آن‌ها و نیز ترجمه و شرح آن‌ها نموده‌اند.

یک دسته دیگر از مورخان ارمنی که همعصر مغولان بوده‌اند، در آثار خود به انعکاس رویدادهای مربوط به تهاجم مغولان پرداخته‌اند. این مورخان در اغلب موارد، خود شاهد و ناظر وقایع بوده و غالباً با سران و فرماندهان مغول ارتباط و همکاری نزدیک داشته‌اند.^{۹۴} از این رو، وقایع نامه‌های ارمنی را می‌توان از جهات بسیاری، مکمل منابع فارسی و عربی مربوط به دوره مغول دانست. در این جا به تعدادی از منابع مهم ارمنی می‌پردازیم.

۴ - ۱ - تاریخ: تألیف اریسداگس لاسدیورتزی (Arisdages Lasdivertzi) و. / ۱۰۷۲ / ۴۶۴). متن ارمنی آن در سال ۱۸۴۴ در ونیز و ترجمه فرانسه آن در سال ۱۸۶۴ در پاریس^{۹۵} انتشار یافته است.

مؤلف در این اثر ۸۲ سال از وقایع همعصر خود را روایت

در بُن^{۹۳} و ترجمه فرانسه آن در ۱۹۷۲ در پاریس^{۹۴} و ترجمه ترکی آن در ۲۰۰۱ در آنکارا^{۹۵} منتشر شده است.

2. Niketas Khoniates (or Akominatos): Historia

این اثر شامل تاریخ بیزانس در فاصله سال‌های ۱۲۰۶ - ۱۱۱۸ / ۶۰۲ - ۵۱۲ است. همچنین حاوی اطلاعاتی است از دوران سلطان مسعود اول و سلطان قلیچ ارسلان دوم. متن اصلی این اثر در سال ۱۸۳۵ در بُن انتشار یافت.^{۹۶} این کتاب به آلمانی^{۹۷} و ترکی^{۹۸} نیز ترجمه و انتشار یافته است.

3. Pleophylact Ohrides: Patrologiae Cursus Completus

این اثر که جزء مجموعه آثار یونانی (جلد ۱۲۶) منتشر شده^{۹۹} حاوی اطلاعاتی است درباره روابط سلجوقیان و طرابوزان.

4. Panaretos: Historia

این اثر که مؤلف آن اهل طرابوزان بوده، توسط یک دانشمند روسی به نام خاخانوا (A. Khakhanov) به روسی ترجمه و در سال ۱۹۰۵ انتشار یافته است.

5. Georgios Akropolites: Historia

متن اصلی این اثر در ۱۹۰۳ (لایپزیک) و ترجمه آلمانی آن در ۱۹۸۹ (اشتوتگارت)^{۱۰۰} انتشار یافته است.

6. Leontinos Machairas: Khronikon Kyprou

متن اصلی این اثر که مربوط به تاریخ قبرس است، همراه با ترجمه فرانسه آن در سال ۱۸۸۲ منتشر شده است.^{۱۰۱}
۷ - اثر نیکفروس بلمیدس (Nikephoros Blemmydes). ترجمه انگلیسی این اثر تحت عنوان "A Partical Account" در سال ۱۹۸۸ در لندن منتشر شده است.^{۱۰۲}

8. Georgios Pakhymeres: Chronika

9. Barcheia Chronika

این اثر نیز در سال ۱۹۱۲ منتشر شده است.^{۱۰۳}

منابع محلی مربوط به دوره سلجوقیان آناتولی به آثاری که در این نوشتار آمده محدود نمی‌شود. در آرشیوهای کتابخانه‌های ترکیه هزاران سند، رساله نسخه، خطی، مجموعه و کتاب وجود دارد که هنوز انتشار نیافته‌اند. قسمت عمده‌ای از این آثار، چون در دوره سلجوقیان آناتولی به رشته تحریر در آمده‌اند به زبان فارسی هستند

بعد به صورت سالشمار می‌آید. از جمله: جنگ‌های بیزانس و اعراب، تشکیل سلسله بغراتونی و روحانیان، جنگ‌های بیزانس و ارمنی‌ها، شروع نفوذ ترک‌ها به ایالات شرقی آناتولی، فتوحات سلجوقیان، تشکیل امیرنشین‌های مستقل ترک در آناتولی، تشکیل دولت سلجوقیان آناتولی و حمله‌های صلیبیون. از جمله مهمترین و اصلی‌ترین مباحث کتاب، مطالب مربوط به جنگ‌های صلیبی است. ماتئوس جنگ صلیبی اول را که خود هم‌عصر آن بوده را با تفضیل بسیار نقل کرده و نیز به جنگ‌های صورت گرفته در آناتولی، فرماندهان این جنگ‌ها، راه‌ها، شهرها و قلعه‌های موجود در مسیر جنگ‌های صلیبی اشاره کرده است.

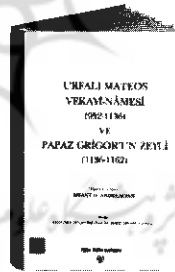
ذیل گریگور به کتاب ماتئوس نیز حاوی مطالبی است از این دست: اردوکنشی امپراتور الکسیاس کومننوس به کلیکیا و سوریه، تصرف اورفا از سوی زنگیان، قتل نورالدین زنگی، اردوکنشی‌های سلطان مسعود و پسرش قلیچ ارسلان دوم علیه امپراتوری بیزانس و امیرنشین‌های ترک آناتولی، جنگ میان قلیچ ارسلان دوم و یعقوب ارسلان، شکست امپراتور بیزانس از سلجوقیان در میریاکفلون، عزیمت قلیچ ارسلان به استانبول و عقد پیمان صلح و آشتی با او.^{۱۱۰}

۳-۴ - جدول کروئولوژی: تألیف ساموئل انه‌ای (Samuel Anetzi / و. سده پنجم). تنها قسمت‌های مربوط به جنگ‌های صلیبی این اثر (۱۳۴۰-۱۱۷۸ / ۷۴۰-۵۷۳) منتشر شده است.^{۱۱۱} متن اصلی به زبان لاتین^{۱۱۲} و فرانسه^{۱۱۳} ترجمه شده است. مؤلف، این اثر را به دو قسمت تقسیم کرده است: قسمت اول از حضرت آدم تا حضرت عیسی و قسمت دوم که از ابتدای میلاد تا ۱۱۷۹ / ۵۷۵ را شامل می‌شود حاوی خلاصه‌ای از وقایع مهم است. مؤلفی گنم‌ام در ذیلی که بر این کتاب نوشته به نقل وقایع تا سال ۱۳۴۸ / ۷۴۹ پرداخته است.

مؤلف در این کتاب به شرح وقایعی از این دست پرداخته است: حاکمیت مسلمانان در ایالت‌های شرقی، شاهزاده نشین‌های بغراتیون و گرجی، سلجوقیان (به ویژه پیشروی‌های آلب ارسلان و ملک‌شاه به سمت غرب)، حمله‌های صلیبی،

کرده است. در این اثر علاوه بر آگاهی‌های مفصل راجع به تاریخ بیزانس و ارمنی‌ها، در خصوص ترکان نیز اطلاعات مهم و مفیدی آمده است. نویسنده این کتاب از جمله نخستین مورخان ارمنی است که راجع به حمله‌های ترکان سلجوقی به طرف آناتولی اطلاعات مهمی را آورده است. مؤلف به این رویدادها نیز پرداخته است: حمله‌های اولیه ترکان که از سال‌های ۱۶-۱۵ / ۴۰۵-۶ شروع شد، مقاومت بیزانسی‌ها در برابر این حملات، اردوکنشی طغرل بیگ و آلب ارسلان به شرق آناتولی، تصرف شهر آنی توسط آلب ارسلان، و نبرد ملازگرد و اسارت امپراتور بیزانس. مؤلف به حوادث سیاسی و اجتماعی مهم مربوط به خود ارمنی‌ها نیز پرداخته است.^{۱۱۶}

۴-۲ - وقایع نامه: تألیف ماتئوس اورفه‌ای (Mateos Urhayetzi / و. ۱۱۳۷ / ۵۳۱). متن اصلی این اثر در سال ۱۸۶۹ در مطبعه مانستر ارمنی بیت-المقدس انتشار یافت. متن کامل این اثر به فرانسه^{۱۱۷}، آلمانی^{۱۱۸} و ترکی^{۱۱۹} ترجمه و چند بار انتشار یافته است.

مؤلف که یک راهب ارمنی بوده، در این اثر وقایع مربوط به سال‌های ۱۱۳۶-۹۵۲ / ۵۳۰-۳۴۱ را آورده است. شخصی به نام گریگور (Grigor) که احتمالاً شاگرد مؤلف بوده ذیلی بر کتاب او نوشته است. این ذیل مشتمل بر حوادث سال‌های (۱۱۶۳-۱۱۳۷ / ۵۵۸-۵۳۱) است.

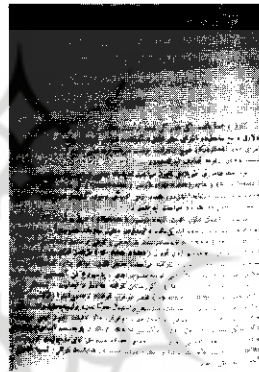
اگر از اندک خطاهای موجود در قسمت‌های نخست اثر ماتئوس که درباره تاریخ بیزانس و ارمنی‌ها است، صرف‌نظر کنیم، بیشتر وقایع مربوط به عصر مؤلف که غالباً نیز بی‌طرفانه نوشته شده‌اند، به ویژه مطالب بسیاری که بر خلاف منابع محلی در این کتاب آمده، همگی از اهمیت زیادی برخوردار هستند. ماتئوس اثر خود را به سه قسمت تقسیم کرده است: ۱۰۵۳-۹۵۲ / ۵۳۰-۴۴۵-۳۴۱.

این اثر از سال ۹۵۲ / ۳۴۱ با بیان داستان هجوم ملخ‌ها به مزارع و بروز قحطی شروع شده و سپس وقایع سال‌های

در شماری از منابع ارمنی که از سده یازدهم / پنجم به بعد نوشته شده‌اند، به مطالبی از این دست می‌توان برخورد: گسترش امپراتوری سلجوقیان به طرف غرب، تصرف تدریجی عراق، سوریه و آناتولی توسط سلجوقیان، تشکیل امیرنشین‌های ترک در آناتولی و تأسیس دولت سلجوقیان آناتولی، حمله‌های صلیبیون، تهاجم و استیلای مغولان، حاکمیت ملوک الطوائفی در آناتولی بعد از سقوط دولت سلجوقیان، حمله تیمور و تشکیل دولت‌های قره قویونلو و آق قویونلو و در آخر چگونگی تأسیس دولت عثمانی و گسترش آن

شاهزاده نشین کلیکیا روبریان. در ذیل کتاب راجع به حمله‌های مغول و سلاطین قونیه و امیرنشین‌های دیگر مطالب مهمی آمده است.^{۱۰۳}

۴ - ۴ - تاریخ ارمنی: تألیف کیراگوس گنج‌های (Kiragos Gantsagetzi) / و. ۱۲۷۲ / ۶۷۰ متن اصلی در مسکو (۱۸۵۸)، ونیز (۱۸۶۳) و قلیس (۱۹۱۰) سه بار چاپ شده است. به زبان فرانسه^{۱۰۵} و ترکی (از ترجمه فرانسووی) دولا وریر^{۱۰۶} نیز ترجمه و انتشار یافته است.

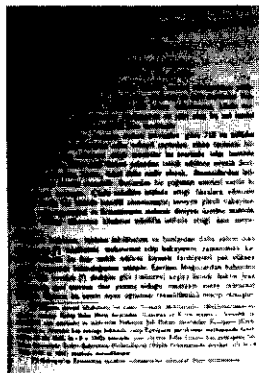

تألیف این اثر در سال ۱۲۴۱ / ۶۳۸ شروع و در سال ۱۲۶۵ / ۶۶۳ پایان یافته است. در قسمت نخست کتاب راجع به تاریخ کلیسای ارمنی اطلاعات زیادی آمده است. همچنین به وقایع روی داده در ممالک شرقی نیز به تفصیل پرداخته شده است. بعد از پرداختن به وضعیت ارزان در دوره حاکمیت ساسانیان و عرب‌ها، به امیرنشین‌های ترک و رویدادهای مهم مربوط به سلجوقیان از طغرل بیگ به بعد و نیز جنگ‌های صلیبی در سوریه و آناتولی و تصرف قدس از سوی صلاح‌الدین ایوبی پرداخته است. در این کتاب همچنین از حاکمیت مسلمانان و مسیحیان در ممالک شرقی و به ویژه گسترش نفوذ گرجی‌ها مطالبی آمده است. مؤلف به تاریخ مغول و حمله‌های مغولان به ممالک گرجی، ارمنی و آناتولی و سوریه نیز پرداخته است. از آن جا که مؤلف خود شاهد و ناظر تهاجمات مغولان بوده و از نزدیک با آن‌ها تماس داشته به نقل مطالب ذقیمتی از این حوادث پرداخته است. این اثر مهم تاریخی و آثار سه مورخ ارمنی دیگر: واردان، کوماندان سیمبات و توماس مرزفونی، در واقع تکمیل کننده همدیگر هستند.^{۱۰۷}

۴ - ۵ - تاریخ جهان: تألیف مورخ واردان (Vardan Var-dapet) / و. ۶۶۹ - ۱۲۷۱). متن اصلی این اثر نخستین بار در

۱۸۶۱ در مسکو و در ۱۸۶۲ در ونیز چاپ شده است. دو بار به فرانسه ترجمه و منتشر شده است. چاپ ۱۸۶۰ مشتمل بر وقایع سال‌های ۱۲۶۸ - ۱۲۲۱ / ۶۶۶ - ۶۱۸ است.^{۱۰۸} همین چاپ دو بار به ترکی ترجمه و منتشر شده است.^{۱۰۹}

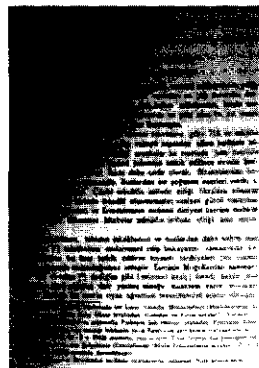
واردان در طول زندگی خود یک راهب معمولی بود، ولی با این حال علاوه بر ارتباط با همکیشان مسیحی خود در میان پادشاهان دول همجوار و نیز مغولان دارای نفوذ و اعتبار بوده است.

تاریخ جهان واردان از آغاز خلقت شروع و تا عصر مؤلف یعنی یک دوره شش ساله را شامل می‌شود. هدف مؤلف بیان وقایع مربوط به تاریخ ارمنیان بوده است. از این رو در قسمت نخست کتاب رویدادهای مربوط به مذهب و قوم خود را تا حضرت نوح بیان کرده است. البته در این قسمت از اقوام و ملل همجوار ارمنیان نیز سخن گفته است.

دومین قسمت کتاب واردان مربوط به ظهور و گسترش اسلام در جهان شرق است و قسمت پایانی کتاب واردان مربوط به وقایع سال‌های ۱۲۶۹ - ۱۸۸۹ / ۶۶۷ - ۲۷۶ است.

این قسمت کتاب از انحطاط حاکمیت عرب‌ها شروع و در ادامه به این وقایع پرداخته شده است: حملات سلجوقیان به آناتولی، تشکیل دولت سلجوقیان و نیز امیرنشین‌های آناتولی، جنگ‌های آن‌ها با بیزانس و صلیبیون، مجادلات امیرنشین‌های ترک با یکدیگر، فروپاشی دولت سلجوقیان

در منابع بیزانسی از سلجوقیان تحت عنوان «Pers» (پارس / ایرانی) یاد شده است. در این منابع به حملات سلجوقیان به آناتولی و تلاش‌های بیزانس برای مقابله با آن‌ها توجه شده است. شکست بیزانس در ملازگرد و مهاجرت گسترده ترکان به آناتولی در این منابع جایگاه خاصی دارد. علاوه بر آن راجع به ترکان پچنگ و قومان که در اردوی بیزانس سرباز مزدور بودند نیز اطلاعاتی دارند

آناتولی، تأسیس و ادوار مختلف حاکمیت امیرنشین ارمنی کلیکیا.

مهمترین و موثق‌ترین قسمت کتاب واردان بخش مربوط به عصر مؤلف یعنی زمان استیلای مغولان است. وی خود از نزدیک شاهد و ناظر بسیاری از حوادث این عصر بوده است. او در این قسمت از این وقایع سخن گفته است: پیشروی مغولان به طرف غرب، حملات مغولان به گرجستان و آران در سال ۱۲۲۰ / ۶۱۷ دفاع بی‌فایده ارمنیان و گرجیان در برابر حمله‌های مشترک مغولان و قپچاقیان، جنگ‌های سخت و طولانی جلال‌الدین خوارزمشاه با مغولان، و در نهایت چگونگی تصرف آناتولی در سال ۱۲۵۵ / ۶۵۳ از سوی مغولان، حمله هلاکو به بغداد و سقوط خلافت عباسی و پیشروی مغولان به طرف مصر و شکست و توقف آن‌ها. در قسمت پایانی این کتاب مورخ به شرح دیدار خود با هلاکو در سال ۱۲۶۴ / ۶۶۲ پرداخته است. وی به بهانه این ملاقات از نظم و نظام مغولان، عادات و رسوم آن‌ها به تفصیل بحث کرده است.^{۱۱۰}

۴ - ۶ - وقایع نامه: تألیف کوماندان سیمبات (Simbat Gundstabil / و. ۶۷۳ - ۱۲۷۵). متن اصلی این اثر یک بار در مسکو (۱۸۵۶) و بار دیگر در پاریس (۱۸۵۹) انتشار یافته است. این اثر دو بار نیز به زبان فرانسه ترجمه و منتشر شده است.^{۱۱۱} ترجمه ترکی این اثر در آینده از سوی بنیاد تاریخ ترک منتشر خواهد شد.

سیمبات که در خاندان بابرون (Babaron) مقام فرماندهی داشته در کتاب خود از وقایع مربوط به سال‌های ۱۲۳۱ - ۹۵۱ / ۷۳۱ - ۳۴۰ سخن گفته است. قسمت نخست این کتاب که تا سال ۱۱۵۲ / ۵۴۷ را شامل می‌شود، در واقع خلاصه‌ای است از کتاب ماتئوس اورفه‌ای و ذیل گریگور بر قسمت دوم آن، که شامل وقایع سال‌های ۱۲۷۴ - ۱۱۵۲ / ۶۷۲ - ۵۴۷ است. این قسمت تألیف خود مؤلف است. قسمت پایان کتاب که شامل وقایع سال‌های ۱۳۳۱ - ۱۲۷۴ / ۷۳۱ - ۶۷۲ است، از سوی مؤلفی گمنام به نگارش در آمده است. مؤلف در قسمت دوم کتاب که شامل وقایع همعصر اوست

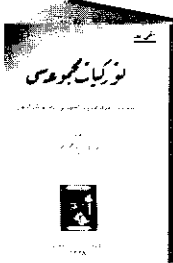
به این مسائل پرداخته است: مسائل داخلی و دینی امیرنشین ارمنی کلیکیا، حوادث دوران سلطنت مسعود، عزالدین کیکاووس و علاءالدین کیقباد، حمله‌های مملوکان مصر همچون بایبارس، ملک اشرف، ملک ناصر به بعضی از نقاط آناتولی و به ویژه به امیرنشین کلیکیا، حملات مختلف امرای دمشق و حلب و رؤسای ترکمان و قرامان به منطقه کلیکیا در دوره‌های مختلف. این کتاب همچنین از نظر تاریخ مغول و به ویژه حمله‌های مغولان به آناتولی غربی و سوریه نیز حائز اهمیت زیاد است. زیرا ارمنیان در تعارض با ملت‌ها و دولت‌های مسلمان که

آنها را احاطه کرده بودند، به استقبال از مغولان رفته و در اتحاد با آن‌ها از کمک آن‌ها برخوردار شده و حتی در حمله‌های مغولان مشارکت نیز داشته‌اند. از این لحاظ آگاهی‌های مربوط به حملات مغولان در منابع ارمنی نظیر وقایع نامه سیمبات دارای اهمیت است.^{۱۱۲}

۴ - ۷ - وقایع نامه: تألیف واهرام واردابت (Vahram Vardapet)، متن اصلی این اثر در مادراس (۱۸۱۰)، در کلکته (۱۸۳۲) و در پاریس (۱۸۹۵) سه بار چاپ شده است. به انگلیسی^{۱۱۳} و فرانسه^{۱۱۴} نیز ترجمه و منتشر شده است. ترجمه ترکی این اثر نیز که در اختیار بنیاد تاریخ ترک است هنوز به چاپ نرسیده است.^{۱۱۵}

مؤلف اهل اورفا و کاتب لئون دوم، پادشاه ارمنی کلیکیا بوده است. این اثر منظوم در ۷۰۰ بیت شامل وقایع دو بیست سال از سده یازدهم / پنجم تا سیزدهم / هفتم است. قسمت عمده این اثر مربوط به تاریخ ارمنه است. بخشی از آن که در ارتباط با پیشروی مغولان به سوی غرب و نیز مرتبط با جنگ‌های شاهزاده‌های ارمنی با سلاطین مصر و سلجوقیان است، برای تاریخ سلجوقیان آناتولی دارای اهمیت است.^{۱۱۶}

۴ - ۸ - تاریخ مغول: تألیف مورخ هتوم (Hetum Paemic) / و. اوائل سده چهاردهم). متن اصلی این اثر که به زبان لاتین بوده در لاهه (۱۵۲۹ و ۱۷۳۵)^{۱۱۷} در بازیل (۱۵۳۲ و ۱۵۵۵)، در

کیراگوس گنجه‌ای، مؤلف ارمنی کتاب «تاریخ ارمنی» در کتاب خود بعد از پرداختن به وضعیت آران در دوره حاکمیت ساسانیان و عرب‌ها، به امیرنشین‌های ترک و رویدادهای مهم مربوط به سلجوقیان از طغرل بیگ به بعد و نیز جنگ‌های صلیبی در سوریه و آناتولی و تصرف قدس از سوی صلاح‌الدین ایوبی پرداخته است. در این کتاب همچنین از حاکمیت مسلمانان و مسیحیان در ممالک شرقی و به ویژه گسترش نفوذ گرجی‌ها مطالبی آمده است. مؤلف به تاریخ مغول و حمله‌های مغولان به ممالک گرجی، ارمنی و آناتولی و سوریه نیز پرداخته است

هلمستاد (۱۸۸۵)، در کولگنه (۱۶۷۱) ^{۱۱۸} و در پاریس (۱۵۲۹) ^{۱۱۹} به چاپ رسیده است. این اثر به انگلیسی، فنلاندی (۱۶۶۴)، ایتالیایی (۱۵۳۵)، ارمنی (۱۸۴۲) و فرانسه ^{۱۲۰} ترجمه و منتشر شده است.

هتوم کتاب دیگری به نام وقایع نامه مختصر دارد. این اثر در ونیز (۱۸۴۲) منتشر شده است. ترجمه فرانسه آن نیز به چاپ رسیده است. ^{۱۲۱} متأسفانه ترجمه ترکی آن مانند چند کتاب پیش‌گفته به سفارش بنیاد تاریخ ترک انجام شده ولی هنوز انتشار نیافته است.

هتوم که از نجبای ارمنی است، در سال ۱۳۰۵ / ۷۰۴ به قبرس و سال بعد در رم به حضور پاپ شرفیاب شده بود. مؤلف در این اثر به شرح حکمرانی، شهرهای مهم، محصولات، عادات و رسوم مردم قلمرو وسیعی از آسیای میانه تا دریای مدیترانه پرداخته است. ممالکی که او از آن‌ها سخن گفته عبارتند از: خطای، تارس [تاتار]، ترکستان، خراسان، کومانی، هند، ایران، ماد، ارمنی، گرجی، کلدانی، بین‌النهرین، ترکیه، طرابوزان، سوریه، عربی.

مؤلف در بین این ممالک و ملل، پیش از همه از عرب‌ها بحث کرده است. از جمله به جنگ‌های آن‌ها با بیزانس، دوران انحطاطشان و نیز تسلط ترکان پرداخته است. فعالیت‌های سلجوقیان و به ویژه تصرف آناتولی توسط آنان از جمله دیگر مباحث کتاب است. مؤلف بعد از مباحث مذکور که ۱۵ باب نخست کتاب را شامل می‌شود، در ۳۹ فصل به شرح تاریخ مغول پرداخته است. وی تاریخ مغول را از چنگیزخان شروع کرده و سپس به حمله‌های مغولان در جهات مختلف و به ویژه به سوی غرب و آناتولی پرداخته است. مؤلف به تضعیف حاکمیت مغول در عصر خود اشاره کرده و سپس به سلاطین مملوک در مصر پرداخته است.

هتوم در دیگر اثر خود، وقایع نامه مختصر، از حوادث مربوط به سال‌های ۱۳۰۷ - ۱۰۷۶ / ۷۰۶ - ۴۶۸ سخن گفته است. وی علاوه بر حوادث مربوط به امیرنشین ارمنی کیلیکیا، به جنگ‌های صلیبی، شاهزاده نشین‌های لاتین، سلاطین و حکمرانان آناتولی،

سوریه و مصر نیز پرداخته است. ^{۱۲۲}

۴ - ۹ - تاریخ ملت کماندار: تألیف آکنری گریگور (Grigor Aganetzi / و. اواخر سده سیزدهم). متن اصلی این اثر در سن پترزبورگ (۱۸۷۰) و در بیت‌المقدس به چاپ رسیده است. ترجمه‌های روسی ^{۱۲۳}، انگلیسی ^{۱۲۴} و ترکی ^{۱۲۵} آن نیز موجود است.

چاپ روسی این اثر به مؤلفی به نام راهب ماگاکیا نسبت داده شده بود. اما بعد از بررسی نسخه‌های موجود در قدس و نیز معلوم شد که مؤلف آن، آکنری گریگور بوده است. کسی که وقایع‌نامه میخائیل سریانی را استنساخ کرده بود.

مؤلف در این اثر به وقایع ۴۴ سال (یعنی تا ۱۲۷۲ / ۶۷۱) پرداخته است. در این اثر به این رویدادها پرداخته شده است: استیلای مغولان در ممالک شرقی و آناتولی، روابط دوستانه ارمنی‌ها با مغولان برای در امان ماندن امیرنشین ارمنی کیلیکیا، تعرض امیر بابیارس مملوکی به کیلیکیا در سال ۱۲۶۶ / ۶۴۴، شکست پادشاه کیلیکیا و در گذشت او، به سلطنت رسیدن لئون. ^{۱۲۶}

۴ - ۱۰ - تاریخ سونیک: تألیف استپانوس اوربلیان (Stepa-nos Orbelyan / و. ۷۰۳ / ۱۳۰۴). متن اصلی در پاریس (۱۸۵۹) ^{۱۲۷}، در مسکو (۱۸۶۱) ^{۱۲۸} و در تفلیس (۱۹۱۰) سه بار چاپ شده است. این اثر به چند زبان اروپایی نیز ترجمه شده است. ^{۱۲۹}

مؤلف در این اثر علاوه بر تاریخ ایالت سونیک (قره باغ) از تاریخ آران و گرجستان و کلیسای ارمنی نیز بحث کرده است. از دیگر مباحث کتاب می‌توان به این موارد اشاره کرد: جنگ‌های سلجوقیان و بیزانس در دشت پاسین، اقدامات رؤسای اوربالیان بعد از درگذشت لیباریت، مجادلات و نزاع‌های داخلی در گرجستان، مناسبات اتابکان ایران با امرای ترک. در پایان کتاب نیز به روابط دوستانه امرای ارمنی با سلاطین مغول و تاریخ مغول تا سال ۱۲۹۵ / ۶۹۴ به تفصیل پرداخته شده است. علاوه بر منابع ارمنی که برشمردیم، در این جا به معرفی مختصر چند مأخذ مؤخر دیگر ارمنی می‌پردازیم. ^{۱۳۰}

۴ - ۱۱ - کروبولوژی: تألیف میکیتار آیری وانخ (Mikhitari)

یک دسته دیگر از مورخان ارمنی که هم‌عصر مغولان بوده‌اند، در آثار خود به انعکاس رویدادهای مربوط به تهاجم مغولان پرداخته‌اند. این مورخان در اغلب موارد، خود شاهد و ناظر وقایع بوده و غالباً با سران و فرماندهان مغول ارتباط و همکاری نزدیک داشته‌اند. از این رو، وقایع نامه‌های ارمنی را می‌توان از جهات بسیاری، مکمل منابع فارسی و عربی مربوط به دوره مغول دانست

Ayrivanetzi / و. اواخر سده سیزدهم). متن اصلی این اثر در مسکو (۱۸۶۰) و در سن پترزبورگ (۱۸۶۷) در هفتاد صفحه به چاپ رسیده است. ترجمه‌های روسی (۱۸۶۹) و فرانسه (۱۸۶۹) نیز در سن پترزبورگ به چاپ رسیده‌اند. کتاب حاوی فهرست وقایع مهم تاریخ جهان تا سال ۱۲۸۲ / ۶۸۱ است.^{۱۳۱}

۴ - ۱۲ - تاریخ مختصر حکمرانان شرق، تیمور لنگ منفور و غیره: تألیف توما مدزوپتسی (Tovma Medzopetzi) / و. ۱۴۴۶ - ۸۵۰). متن اصلی در پاریس (۱۸۶۰) به چاپ رسیده است.^{۱۳۲} این اثر به فرانسه^{۱۳۳} و ترکی^{۱۳۴} نیز ترجمه شده است. مؤلف در این کتاب به ثبت و ضبط وقایع شصت سال از عصر و زمانه خود (۱۴۴۶ - ۱۳۸۸ / ۸۵۰ - ۷۹۰) پرداخته است.^{۱۳۵}

۴ - ۱۳ - تاریخ ارمنی: تألیف میخائیل واردابت چامچیان (Mikael Vardabet Chamçyan) / و. ۱۸۲۳). متن اصلی در سه جلد در ونیز (۱۷۸۶ - ۱۷۸۴) به چاپ رسیده است. یک ترجمه مختصر انگلیسی نیز موجود است.^{۱۳۶} جلد سوم این اثر که مربوط به حوادث سال‌های ۱۷۸۴ - ۱۰۸۰ / ۱۱۹۸ - ۴۷۲ است، بیشتر با تاریخ سلجوقیان آناتولی ارتباط دارد. ویژگی دیگر آن فهرست مفصل وقایعی است که در انتهای مجلد سوم آمده است.^{۱۳۷}

۵ - منابع سریانی

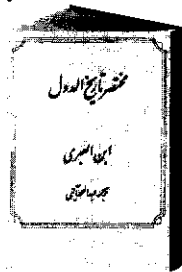
۱ - ۱ - وقایع نامه: تألیف میخائیل سریانی. از این کتاب ترجمه‌های متعددی وجود دارد که بعضی از زبان سریانی^{۱۳۸} و بعضی از ارمنی^{۱۳۹} ترجمه شده‌اند. قسمتی از این کتاب که تا سال ۱۲۷۲ / ۶۷۰ را شامل می‌شود به ترکی ترجمه شده ولی هنوز منتشر نشده است.^{۱۴۰}

این اثر که یک تاریخ عمومی است از حضرت آدم شروع و تا سال ۱۱۹۵ / ۵۹۱ ادامه یافته است. مؤلف بیشتر در صدد نوشتن تاریخ کلیسای سریانی بوده است. مؤلف با استفاده از بعضی منابعی که در طول زمان از بین رفته‌اند اقدام به نوشتن حوادث نزدیک به عصر خود کرده است. به این دلیل، این اثر تبدیل به یکی از منابع اصلی تاریخ اسلام و تاریخ سلجوقیان شده است. در این کتاب آگاهی‌های مهمی راجع به حملات ترکان سلجوقی به آناتولی و

به ویژه راجع به نبرد ملازگرد آمده است.^{۱۴۱}

۵ - ۲ - کروئولوژی: تألیف ابوالفرج ابن العبری (بار حابرئوس / و. ۶۸۵ / ۱۲۸۶). متن اصلی این اثر همراه با ترجمه انگلیسی آن نخستین بار در سال ۱۶۶۳ انتشار یافته است.^{۱۴۲} به جز این چاپ، چندین بار نیز به آلمانی^{۱۴۳}، فرانسه^{۱۴۴}، انگلیسی^{۱۴۵} و ترکی^{۱۴۶} ترجمه و منتشر شده است. ترجمه فارسی آن نیز از روی زبان عربی با عنوان مختصر تاریخ الدول به چاپ رسیده است.^{۱۴۷}

مؤلف که در سال ۱۲۲۶ / ۶۲۳ در ملاطیه به دنیا آمده و زیر نظر پدر

یهودی‌اش به خوبی تربیت یافته بود، اقدام به نوشتن تاریخ جهان از آغاز تا سال ۱۲۸۵ / ۶۸۴ کرده است. بخش نخست شامل وقایع سیاسی تا سال ۱۲۸۵ / ۶۸۴ است. بخش دوم و سوم کتاب در واقع تاریخ کلیسای سریانی است. بعد از درگذشت مؤلف برادر او اقدام به تکمیل اثر مزبور کرده و حوادث تاریخی را تا سال ۱۲۹۷ / ۶۹۶ ادامه داده است. به این دلیل اطلاعات زیادی در مورد سلجوقیان آناتولی در این کتاب آمده است.

ابوالفرج بنا به خواهش یکی از دوستان خود اقدام به ترجمه این اثر به زبان عربی کرده و نام آن را مختصر تاریخ الدول گذاشته است. به این ترجمه، با استفاده از منابع عربی و فارسی اطلاعات زیادی راجع به تاریخ اسلام و دوران مغول افزوده است.^{۱۴۸}

۵ - ۳ - وقایع نامه سریانی: (آنونیم) متن اصلی این اثر در پاریس (۱۹۱۸) به چاپ رسیده است.^{۱۴۹} ترجمه انگلیسی آن نیز موجود است.^{۱۵۰}

این وقایع نامه که توسط یک مورخ گمنام در سال‌های نزدیک به ۱۲۴۰ / ۶۳۷ به رشته تحریر در آمده، راجع به حاکمیت صلیبیون در اورفا (۱۱۴۴ - ۱۰۹۸ / ۵۳۹ - ۴۹۱) اطلاعات مفیدی

مهمترین و موثق‌ترین قسمت کتاب «تاریخ جهان» اثر واردان - مورخ ارمنی - بخش مربوط به عصر مؤلف یعنی زمان استیلای مغولان است. وی خود از نزدیک شاهد و ناظر بسیاری از حوادث این عصر بوده است. او در این قسمت از این وقایع سخن گفته است: پیشروی مغولان به طرف غرب، حملات مغولان به گرجستان و از آن در سال ۱۲۲۰ / ۶۱۷، دفاع بی‌فایده ارمنیان و گرجیان در برابر حمله‌های مشترک مغولان و قیپاکیان، جنگ‌های سخت و طولانی جلال‌الدین خوارزمشاه با مغولان، و در نهایت چگونگی تصرف آناتولی در سال ۱۲۵۵ / ۶۵۳ از سوی مغولان، حمله هلاکو به بغداد و سقوط خلافت عباسی و پیشروی مغولان به طرف مصر و شکست و توقف آن‌ها

به گرجستان از سده ۶ میلادی تا سال ۱۰۷۲ / ۴۶۴ پرداخته است. مؤلف از مهاجرت پچنگ‌ها (از دون به تونا) در اثر فشار دیگر قبایل ترک سخن گفته است. در این اثر راجع به مهاجرت ترکان اوغوز به طرف غرب اطلاعات مفید وجود دارد.

b) Tskhovreba Mepet Mepisa Davitisi: anonim, s.

318-364.

این اثر توسط مورخی گمنام در سال‌های ۱۱۲۶-۱۱۲۳ / ۵۲۰-۵۱۷ به رشته تحریر در آمده است. این اثر در اصل مربوط به دوران حیات داویت چهارم، پادشاه گرجستان است. مؤلف از هجوم گسترده ترکان به طرف گرجستان در دوره پدر این پادشاه بحث کرده است. سپس به روی کار آمدن داویت و قدرتمند شدن دولت گرجستان و گسترش مرزهای این دولت تا قلمرو سلجوقیان در آناتولی پرداخته است.

c) Lasha Giorgis Droindeli Matiane: anonim, s.

365-371.

این اثر که در ربع سده ۱۳ / ۷ توسط مورخی گمنام تألیف شده به تاریخ دوره گیورگی چهارم (Giorgis IV) پرداخته است.

از جلد دوم مجموعه متون پیش‌گفته آگاهی نداریم. ولی در کتاب تاریخ ادبیات کهن گرجستان، به سه متن تاریخی اشاره شده که آن‌ها نیز با تاریخ سلجوقیان آناتولی مرتبط هستند.^{۱۵۲} مشخصات این سه اثر بدین صورت است:

1. Istoriani da Azmani Sharavandedtani: anonim.

این اثر که تاریخی است در خصوص زندگی و اقدامات ملکه تامارا، احتمالاً بعد از درگذشت تامارا در سال ۱۲۲۲ / ۶۱۹ به رشته تحریر در آمده است. مؤلف گمنام و عالم این اثر با تاریخ و فرهنگ بیزانس و عرب و ایران آشنا بوده است. از این رو اثر او حاوی آگاهی‌های مفیدی درباره این اقوام و ملل است.^{۱۵۵}

2. Tskhovreba Mepet Mepis Tamarisa: anonim.

این اثر توسط مؤلفی گمنام در اواسط سده ۱۳ / ۷ به رشته تحریر در آمده است. این اثر نیز همانند اثر قبلی با زندگی و

ارائه می‌کند. علاوه بر آن درباره اتحاد صلیبیون با ارمنی‌ها و تلاش‌های مسلمانان علیه آن‌ها نیز مطالبی دارد.

۶- منابع گرجی

تعدادی از متون تاریخی گرجی در یک مجموعه به نام Kartlis Tskhovreba گردآوری شده است. نخستین متن این مجموعه به نام Dzveli Kartlis Tskhovreba احتمالاً در اواسط سده ۱۱ / ۵ توسط لئونتی مِزولی (Leonti Mroveli) به نگارش در آمده و همین مورخ دو متن دیگر را نیز به این اثر اضافه کرده است. این مجموعه بعدها با متون گردآوری شده توسط جوانشیری (Juansheri) و یک متن مربوط به زندگی داویت چهارم باگراتیونی (Davit IV Bagrationi) پادشاه گرجستان که توسط مورخی گمنام به نگارش در آمده، تکمیل شده و بدین ترتیب این اثر حجیم که مشتمل بر چند جلد بوده در سده ۱۴-۱۳ / ۸-۷ با اصلاحاتی شکل نهایی یافته است. در اوایل سده ۱۸ / ۱۲ با دستور واختانگ ششم باگراتیونی (Vakhtang VI Bagrationi) مجموعه فوق مجدداً مورد ویرایش و اصلاح قرار گرفته و بعضی متون دیگر نیز به آن اضافه شده و به Akhali Kartlis Tskhovreba موسوم گشته است. این مجموعه توسط

M. Brosset) به زبان فرانسه ترجمه و همراه با متن اصلی در پاریس در سال ۱۸۴۹ منتشر شده است.^{۱۵۱} همین ترجمه به زبان ترکی نیز برگردانده شده و در سال ۲۰۰۳ در آنکارا به چاپ رسیده است.^{۱۵۲} مجموعه این متون اعم از قدیم و جدید آخرین بار در تقلیس با تصحیح از روی همه نسخه‌های موجود به زبان

گرجی در دو مرحله منتشر شده است (۱۹۵۹-۱۹۵۵).^{۱۵۳} چند مورد از وقایع نامه‌های موجود در این مجموعه با تاریخ سلجوقیان و آناتولی ارتباط نزدیک دارد. از جمله:

a) Matiane Kartlisa: Juansheri, s. 249-317.

مؤلف این اثر که در سده ۱۱ / ۵ می‌زیسته به وقایع مربوط

کوماندان سیمپات «مورخ ارمنی» در بخشی از کتاب خود با عنوان «وقایع نامه» به این مسائل پرداخته است: مسائل داخلی و دینی امیرنشین ارمنی کلیکیا، حوادث دوران سلطنت مسعود، عزالدین کیکاووس و علاءالدین کیکباد، حمله‌های مملوکان مصر همچون بایبارس، ملک اشرف، ملک ناصر به بعضی از نقاط آناتولی و به ویژه به امیرنشین کلیکیا، حملات مختلف امرای دمشق و حلب و رؤسای ترکمان و قرمان به منطقه کلیکیا در دوره‌های مختلف

اقدامات ملکه تامارا مرتبط است. البته جنبه‌های دینی زندگی او برجسته‌تر نشان داده شده است.^{۱۵۶}

۳. Zhamtaaghtsereli [Istoria]: anonim.

مؤلف که در سده ۱۴ / ۸ می‌زیسته اقدام به نوشتن این وقایع نامه کرده است، مؤلف وقایع گرجستان را از ۱۲۱۰ / ۶۰۶ و یا ۱۲۱۳ / ۶۱۰ شروع و تا سال ۱۳۱۸ / ۷۱۸ ادامه داده است. در این اثر اطلاعات مفیدی درباره جلال‌الدین خوارزمشاه به گرجستان و حملات مغولان و استیلای آن‌ها در منطقه قفقاز آمده است. مورخ با زبان مغولی و متون تاریخی، دینی و عادات آن‌ها به خوبی آشنا بوده است. ارجاعات او به تاریخ جهان‌گشای جوینی نشان‌دهنده آگاهی او از زبان و متون تاریخی فارسی است.^{۱۵۷}

مؤلف که در سده ۱۴ / ۸ می‌زیسته اقدام به نوشتن این وقایع نامه کرده است، مؤلف وقایع گرجستان را از ۱۲۱۰ / ۶۰۶ و یا ۱۲۱۳ / ۶۱۰ شروع و تا سال ۱۳۱۸ / ۷۱۸ ادامه داده است. در این اثر اطلاعات مفیدی درباره جلال‌الدین خوارزمشاه به گرجستان و حملات مغولان و استیلای آن‌ها در منطقه قفقاز آمده است. مورخ با زبان مغولی و متون تاریخی، دینی و عادات آن‌ها به خوبی آشنا بوده است. ارجاعات او به تاریخ جهان‌گشای جوینی نشان‌دهنده آگاهی او از زبان و متون تاریخی فارسی است.^{۱۵۷}

گفتنی است که در دوره‌های مختلف، مؤلفان و مستنسخان متعدد، بارها مطالبی را با عناوین مشخص به این کتاب افزوده‌اند.^{۱۶۰} در چاپ پاریس تمام این افزوده‌ها با عناوین مشخص همراه با متن اصلی آمده‌اند.^{۱۶۱}

۷ - منابع لاتینی

منابع لاتینی که همزمان با وقوع جنگ‌های صلیبی اول تألیف آن‌ها شروع شد، از آن جهت که با تفصیل بسیار به ترسیم وقایع مربوط به جنگ‌های میان مسلمانان و مسیحیان پرداخته و نیز راجع به دولت‌های لاتینی که در قلمرو آناتولی و سوریه تشکیل شد، به بحث پرداخته‌اند، حائز اهمیت بسیار هستند. با این حال یک نقطه ضعف این منابع، این است که بسیار مبالغه‌آمیز و جانبدارانه نوشته شده‌اند و به ویژه راجع به سلجوقیان آناتولی و مردم ساکن در قلمرو آناتولی اطلاعات زیادی در اختیار نمی‌گذارند. منابع مزبور با وجود چنین نقطه ضعفی از جهت انعکاس نظر و دیدگاه صلیبیون نسبت به دوران جنگ‌های صلیبی و برخوردهای مسلمانان و صلیبیون دارای اهمیت‌اند.

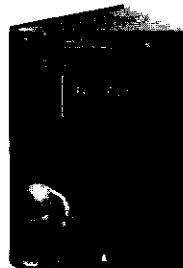
2. Historia Francorum qui ceperunt Jerusalem:
این اثر که توسط مورخی به نام ریموند آگولرز (Raimundus Aguilers) تألیف شده، در مجموعه پیشگفته انتشار یافته است.^{۱۶۲}

مؤلف که واعظ و روحانی اردوی تولوس کنت ریموند بوده، اثر خود را از زمان محاصره اتاکیه که خود او نیز در آن شرکت داشته، شروع کرده و در اواخر سال ۱۰۹۹ / ۴۹۲ آن را پایان داده است. مؤلف بیشتر به تاریخ سفر کنت ریموند (Raymond) پرداخته است. با وجود این، از انتقاد نسبت به کنت خودداری نکرده و طرفداری او از بیزانس را مورد انتقاد قرار داده است.^{۱۶۳}

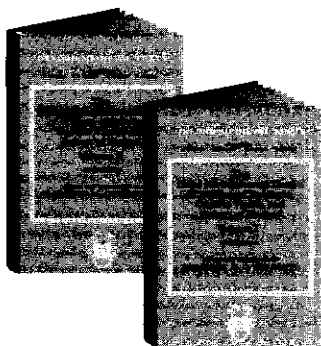
1. Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum:
این اثر که مؤلف آن گمنام است به فرانسه ترجمه و همراه با متن اصلی در «مجموعه تاریخ‌های صلیبیون» (Recueil des Historiens)

3. Gesta Tankredi Siciliae Regis in Expeditione Hierosolymitana:
این اثر که توسط رادولف کودامانوس (Radulphus Ca-domensis) تألیف شده، در مجموعه پیش گفته منتشر شده است.^{۱۶۴}

مؤلف ابتدا در حمله ایروس (Epiros) همراه بوهوموند بوده

«استپانوس اوربلیان»، مورخ ارمنی، در کتاب خود با عنوان «تاریخ سونیک» علاوه بر تاریخ ایالت سونیک (قره باغ) از تاریخ ازان و گرجستان و کلیسای ارمنی نیز بحث کرده است. از دیگر مباحث کتاب می‌توان به این موارد اشاره کرد: جنگ‌های سلجوقیان و بیزانس در دشت پاسین، اقدامات رؤسای اوربالیان بعد از درگذشت لیباریت، مجادلات و نزاع‌های داخلی در گرجستان، مناسبات اتابکان ایران با امرای ترک. در پایان کتاب نیز به روابط دوستانه امرای ارمنی با سلاطین مغول و تاریخ مغول تا سال ۱۲۹۵ / ۶۹۴ به تفصیل پرداخته شده است

در اورفا یک کنت نشین صلیبی تأسیس کرده بود، در آمده بود. مؤلف تا هنگام مرگ بودین (۱۱۱۸ / ۵۱۲) همراه او بوده و بعد از مرگ او تا سال ۱۱۲۷ / ۵۲۱ در بیت‌المقدس اقامت داشته است. مطالب کتاب به سه قسمت تقسیم شده است. در قسمت نخست وقایع سال‌های ۱۱۰۶-۱۱۰۱ / ۴۹۹-۴۹۴، در قسمت دوم وقایع سال‌های ۱۱۲۴-۱۱۰۶ / ۵۱۸-۴۹۹ و در قسمت سوم وقایع سال‌های ۱۱۲۷-۱۱۲۴ / ۵۲۱-۵۱۸ آمده است.^{۱۶۱}

6. Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione, Emendatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae:

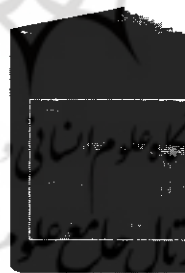
این اثر که توسط آلبرتوس آکوینوس (Albertus Aquensis) تألیف شده، جزء همان مجموعه مذکور به چاپ رسیده است.^{۱۶۲} این اثر به زبان آلمانی نیز ترجمه شده است.^{۱۶۳} این کتاب مفصل‌ترین اثر درباره نخستین جنگ صلیبی است که در سال ۱۱۳۰ / ۵۲۴ در آلمان به رشته تحریر در آمده است. راجع به خود مؤلف جز این مطلب که خود در جنگ‌های صلیبی حضور نداشته، آگاهی خاصی وجود ندارد. این اثر که تا صد سال قبل به عنوان مهم‌ترین اثر راجع به جنگ‌های صلیبی شناخته می‌شد، بعد از نقد فون سیبل هنریک (Heinrich von Sybel) از ارزش و اهمیت آن کاسته شد. مؤلف در این اثر، گزارش‌های شاهدان عینی جنگ‌های صلیبی را با روایت‌های دیگر در هم آمیخته و بدون نقد و ارزیابی به نقل آن‌ها پرداخته

(۱۱۰۷ / ۵۰۰) و سپس به خدمت تانکرت (Tankred) در آمده بود. وی بعد از درگذشت تانکرت یعنی از سال ۱۱۱۳ / ۵۰۶ اقدام به نوشتن اثر مذکور کرده اما موفق به اتمام آن نشده بود. این اثر که به نام تانکرت نوشته شده دارای اطلاعاتی است که در منابع دیگر دیده نمی‌شود.^{۱۶۵}

4. Hierosolymita

این اثر که توسط اکهارد فون اورا (Ekkehard von Aura) تألیف شده، در همان مجموعه مذکور به چاپ رسیده است. چاپ دیگر این اثر توسط هگنمایر (Hagenmeyer) در لایپزیک صورت گرفته است.^{۱۶۶}

مؤلف در سال ۱۱۰۱ / ۴۹۴ همراه با زایران آلمان به بیت‌المقدس رفته و بعد از بازگشت به آلمان (۱۱۱۵ / ۵۰۹) اقدام به تألیف اثر خود کرده بود. این اثر، هر چند یک تاریخ عمومی است اما در فصولی از آن به نخستین جنگ صلیبی که مؤلف خود شاهد آن بوده، پرداخته شده است. مطالب کتاب در واقع اطلاعات مؤلف و دیگر شاهدان عینی جنگ صلیبی و نیز برگرفته از وقایع نامه‌های موجود است.^{۱۶۷}

5. Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium:

این اثر که توسط فلنچروس کارنوتنسیس (Fulcherius Car-notensis) تألیف شده، در همان مجموعه مذکور منتشر شده است.^{۱۶۸} چاپ دیگر این اثر توسط هگنمایر در هایدلبرگ صورت گرفته است (۱۹۱۳).^{۱۶۹} ترجمه انگلیسی این اثر نیز موجود است.^{۱۷۰}

مؤلف، خود در نخستین جنگ صلیبی حضور داشته و همراه با اردوی دوک نورماندیا (Robert de la Norman) به آناتولی سفر کرده بود. وی در سال ۱۰۹۷ / ۴۹۰ به خدمت بودین دو بولنگ (Baudoin de Boulogne) که او

کتاب «وقایع‌نامه» اثر مورخ ارمنی، کوماندان سیمبات، همچنین از نظر تاریخ مغول و به ویژه حملات مغولان به آناتولی غربی و سوریه نیز حائز اهمیت زیادی است. زیرا ارمنیان در تعارض با ملت‌ها و دولت‌های مسلمان که آنها را احاطه کرده بودند، به استقبال از مغولان رفته و در اتحاد با آنها از کمک آن‌ها برخوردار شده و حتی در حملات مغولان مشارکت نیز داشته‌اند. از این لحاظ آگاهی‌های مربوط به حملات مغولان در منابع ارمنی نظیر وقایع‌نامه سیمبات دارای اهمیت است

و پایانی آن حاوی وقایع مربوط به سال‌های ۱۳۰۹-۱۲۴۹ / ۷۰۹-۶۴۷ است.^{۱۳۸}

علاوه بر این منابع تعدادی دیگر از منابع لاتین وجود دارد که حاوی اطلاعات مفیدی در باره این دوره هستند. از جمله:

9. *De Bello Antiochene* (Galterius Cancellarius, in: R.H.C., V, p. 75-132)

10. *Historia Ecclesiastica* (Ordericus Vitalis, ed.: A. Le Prévost, 1838)

11. *De Liberatione Civitatum Orientis* (Caffaro, in: R.H.C. V)

12. *Historia Regni Hierosolymitani* (in: M.G.H. Se.)

13. *Historia Regum Hierosolymitanorum* (ed.: Kohler, in: Mélanges)

14. *Libellus de Expugnatione Terrae Sanctae pes Saladinum* (Raoul de Coggeshall, ed.: J. Steveson, in: Rolls Series)

15. *Chronik von Zimmern* (ed.: Hagenmeyer, Archives de l'Orient Latin, II.)

16. *Historia Hierosolymitana* (Albert de Aix, in: R.C.H. VI.)

17. *Continuation de Guillaume de Tyr* (in: R.C.H., Historiens Occidentaux, II.)

18. *De Ludovici VII profectione in Orientum* (Eude de Deuil (Odo or Eudes), ed.: Waquet, in: M.G.H., Se., Near Folge. Edit and trans. Eng. V. G. Berry, 1948)

19. *Gesta Frederici* (Otto von Freising, ed.: Hofmeister, in: M.G.H., Se., Near Folge)

20. *La Vie de Louis VI* (Suger)

21. *L'Estoire de la Guerre Sainte* (Ambroise, ed.: G. Paris, in: Rolls Series)

22. *Itinerarium Regis Ricardi* (Richard of Holy

است. با این حال این اثر در خصوص وقایع مربوط به سال‌های ۱۱۱۹-۱۱۰۰ / ۵۱۳-۴۹۳ حائز اهمیت است.^{۱۳۹}

7. *Historia Rerum in Partibus Transmarinis*

Gestarum:

این اثر که توسط ویلموس تیرنسیس (Willermus Tyren-) sis) تألیف شده، جزء همان مجموعه مذکور به چاپ رسیده است.^{۱۴۰} کتاب به آلمانی و انگلیسی نیز ترجمه شده است.^{۱۴۱}

این کتاب مهمترین اثر در میان آثار مربوط به جنگ‌های صلیبی است. مؤلف که پیش از ۱۱۸۷ / ۵۸۳ در گذشته است

در اثر خود اقدام به ثبت و ضبط وقایع سال‌های ۱۱۸۴-۱۰۹۵ / ۵۸۰-۴۸۸ کرده است. مؤلف تا سال ۱۱۲۷ / ۵۲۱ در نقل

حوادث از منابع قبلی استفاده کرده ولی از ۱۱۲۷ / ۵۲۱ تا ۱۱۶۰ / ۵۵۵ از آرشیسو سلطنتی بیت‌المقدس و یک وقایع‌نامه مفقود

شده بهره برده است. مؤلف در نقل حوادث مربوط به سال‌های

بعد از ۱۱۶۰ / ۵۵۵ از مشاهدات، آگاهی‌ها و تجارب شخصی خود بهره برده است. البته در نقل وقایع مرتکب برخی خطاها

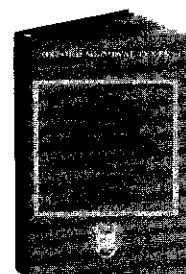
و اشتباهات نیز شده است. اما با این حال این اثر، یگانه منبع در خصوص سال‌های ۱۱۲۷ / ۵۲۱ تا ۱۱۷۷ / ۵۷۳ است.

به این اثر بعد از درگذشت مؤلف دو ذیل مهم نیز نوشته شده است. بعدها به خود همین ذیل‌ها نیز افزوده‌هایی اضافه

شده است. این ذیل‌ها و افزوده‌ها حاوی وقایع سال‌های ۱۲۶۱-۱۱۹۸ / ۶۵۹-۵۹۴ است.^{۱۴۲}

8. *Gestes de Chiprois*:

این اثر که توسط گرهارد دو مونترال (Gérard de Montreal) تألیف شده از سوی جی. ریناود (G. Raynaud) در سال ۱۸۸۷ انتشار یافته است.

این اثر که در سال ۱۳۲۵ / ۷۲۵ تدوین شده شامل سه قسمت است.

قسمت اول شامل وقایع سال‌های ۱۲۲۲-۱۱۳۱ / ۶۱۹-۵۲۵ است. قسمت دوم

مربوط به جنگ‌های داخلی خود صلیبیون در سال ۱۲۴۵ / ۶۴۳ است. قسمت سوم

این اثر که یک تاریخ عمومی است از حضرت آدم شروع و تا سال ۱۱۹۵ / ۵۹۱ ادامه یافته است. مؤلف بیشتر در صدد نوشتن تاریخ کلیسای سریانی بوده است. مؤلف با استفاده از بعضی منابعی که در طول زمان از بین رفته‌اند اقدام به نوشتن حوادث نزدیک به عصر خود کرده است. به این دلیل، این اثر تبدیل به یکی از منابع اصلی تاریخ اسلام و تاریخ سلجوقیان شده است. در این کتاب آگاهی‌های مهمی راجع به حمله‌های ترکان سلجوقی به آناتولی و به ویژه راجع به نبرد ملازگرد آمده است

Trinity, in: Rolls Series)

23. *Gesta Philippi Augusti* (Rigord, ed.: Delaborde)

منابع لاتین اگر چه عمدتاً حاوی گزارش‌های مربوط به وقایع جنگ‌های صلیبی هستند ولی با این حال اطلاعات ارزشمند راجع به قلمرو آناتولی، سوریه و فلسطین و مسلمانان ساکن در این مناطق نیز به دست می‌دهند. علاوه بر این منابع، آثار دیگری نیز به زبان لاتین وجود دارد که آن‌ها نیز کم و بیش حاوی چنین اطلاعاتی هستند. یکی از مورخان معاصر اروپا به نام استیون رانسیمان که سال‌ها به پژوهش درباره جنگ‌های صلیبی پرداخته و یک اثر سه جلدی ارزشمند نیز درباره این جنگ‌ها به رشته تحریر در آورده است، در اثر خود از انبوه منابع به زبان‌های مختلف از جمله منابع لاتین بهره فراوان برده است. این اثر خوشبختانه به فارسی ترجمه و چند بار منتشر شده است.^{۱۷۹}

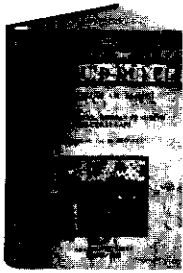
ج: منابع سلجوقی عصر عثمانی

منابع مربوط به تاریخ سلجوقیان آناتولی که در دوره عثمانی تألیف شده‌اند هر چند در زمره منابع دست دوم قرار می‌گیرند ولی با این حال از آن جهت که هم در قلمرو آناتولی نوشته شده‌اند و هم این که منعکس کننده نوع نگاه مورخان عصر عثمانی به تاریخ سلجوقیان هستند، از اهمیت در خور توجهی برخوردارند.

۱ - سلجوق نامه: تألیف احمد بن محمود بورسوی (و. ۹۷۰/۹۷۷) اردوغان مرچیل با استفاده از دو نسخه خطی موجود در کتابخانه بودلیان (اکسفورد) و بادی افندی (ادرنه) اقدام به تصحیح انتقادی آن کرده و سپس متن ساده شده آن را به خط لاتین در استانبول منتشر کرده است.^{۱۸۰}

این کتاب مشتمل بر آگاهی‌های مفیدی است از نخستین حملات سلجوقیان به آناتولی، جنگ‌های سلجوقیان و بیزانس در دوره آلپ ارسلان، سفر جنگی دیوجانس به شرق و حوادث مربوط به دوره ملک‌شاه. در پایان این اثر اطلاعات مختصری در

مورد سلاجقه کرمان و آناتولی به چشم می‌خورد. منبع اصلی این اثر، اخبار الدوله السلجوقیه تألیف صدرالدین الحسینی است.^{۱۸۱}

۲ - منتخب تواریخ سلاجقه: این اثر ترکی در کتابخانه ملی پاریس (Paris Bib. Nationale) با شماره ۱۱۸۲ نگهداری می‌شود. در ابتدای این اثر، مطالبی مختصر درباره سلجوقیان بزرگ آمده است. سپس فصلی در سلاجقه آناتولی که از اثر ابن بی‌بی اخذ شده، آمده است. این اثر هنوز به چاپ نرسیده است.^{۱۸۲}

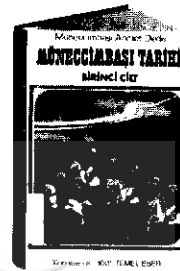
۳ - جامع الدول یا صحائف الاخبار: تألیف منجم‌باشی احمد بن لطف‌الله (و. ۱۷۰۲ - ۱۱۱۳). این اثر نخستین بار توسط ندیم شاعر در سال ۱۷۱۸ / ۱۱۳۰ از عربی به ترکی ترجمه شده است. این ترجمه در سال ۱۲۸۵ هجری در استانبول انتشار یافت. از دهه ۱۹۴۰ به بعد قسمت‌های مختلف این اثر از سوی چند نفر به طور مستقل با آوانگاری لاتین انتشار یافته است.^{۱۸۳}

قسمت‌های مربوط به سلجوقیان و سلاجقه آناتولی نخست توسط حسن فهمی ترغال از عربی به ترکی ترجمه شده و سپس ترجمه متن ترکی ندیم شاعر همراه با متن اصلی توسط علی اونگل آوانگاری لاتین شده و به چاپ رسیده است.^{۱۸۴} در این اثر، تاریخ دولت‌های اسلامی تا سال ۱۶۷۲ / ۱۰۸۳ به ترتیب بیان شده است. یک فصل مفصل آن مربوط به تاریخ سلاجقه آناتولی است. علاوه بر آن در این کتاب راجعه همه امیرنشین‌های آناتولی نیز به طور جداگانه بحث شده است. در واقع منجم‌باشی نخستین مورخی است که در دوره عثمانی به تدوین تاریخ سلاجقه آناتولی و امیرنشین‌های آناتولی پرداخته است.^{۱۸۵}

علاوه بر آثار پیش گفته، در بعضی از آثار تألیف شده در دوره

تعدادی از متون تاریخی گرجی در یک مجموعه به نام Kartlis Tskhovreba گردآوری شده است. نخستین متن این مجموعه به نام Dzveli Kartlis Tskhovreba احتمالاً در اواسط سده ۱۱ / ۵ توسط لئونتی مزولی (Leonti Mroveli) به نگارش در آمده و همین مورخ دو متن دیگر را نیز به این اثر اضافه کرده است. این مجموعه بعدها با متون گردآوری شده توسط جوانشری (Juansheri) و یک متن مربوط به زندگی داویت چهارم یا گراتیونی (Davit IV Bagrationi) پادشاه گرجستان که توسط مورخی گمنام به نگارش در آمده، تکمیل شده و بدین ترتیب این اثر حجیم که مشتمل بر چند جلد بوده در سده ۱۴ - ۱۳ / ۸ - ۷ با اصلاحاتی شکل نهایی یافته است

به تاریخ سلجوقیان آناتولی پرداخته‌اند. در دو کتاب مرآت الکائنات و مجمع السیر که در سده دهم تألیف شده‌اند، نیز مطالبی راجع به سلجوقیان می‌توان یافت. در نیمه دوم همین سده نیز دو مورخ به نام عالی (کنه‌الخبار^{۱۳۲} / و. ۱۵۹۹ / ۱۰۰۸) و الجنابی (علیم الظاهر^{۱۳۳} / و. ۱۵۹۰ / ۹۹۹) در تاریخ عمومی خود از سلجوقیان و امیرنشین‌های آل دانشمند و ارتوکیان بحث کرده‌اند. اثر الجنابی، از سوی احمد بن یوسف القرمانی (و. ۱۶۱۱ / ۱۰۱۹) با نام اخبار الدول^{۱۳۴} تلخیص و تا سال ۱۵۹۹ / ۱۰۰۸ تزییل شده است.^{۱۳۵}

عثمانی نیز به تاریخ سلاجقه آناتولی و عصر و زمان آن‌ها کم و بیش پرداخته شده است. در این جا فهرستی از این دست منابع ارائه می‌شود:

۴ - المختار فی تاریخ‌الاکخار: این اثر در نیمه اول سده ۹/۱۵ به زبان عربی تألیف شده است. مؤلف در بحث مختصری به تاریخ سلجوقیان و ارتوکیان پرداخته است.^{۱۳۶}

۵ - بهجة التواریخ: تألیف شکرالله بن شهاب‌الدین الأماسی (و. ۱۴۸۸ / ۸۹۴). مؤلف در این اثر فارسی در بحث مختصری که راجع به سلجوقیان آورده دچار خطاهای بزرگی شده است. این اثر توسط فردی به نام احمد آقا، به ترکی ترجمه شده است. قسمتی از آن که مربوط به عثمانیان است، انتشار یافته است.^{۱۳۷} محمد میر زعیم که در کتاب خود، جامع التواریخ از این اثر استفاده کرده، همان خطاها را مرتکب شده است.^{۱۳۸}

سه مورخ دیگر عثمانی یعنی نشری محمد (جهان‌نما^{۱۳۹} / و. ۱۵۲۰ / ۹۲۶)، ادیس بدلیسی (هشت بهشت^{۱۴۰} / و. ۱۵۲۱ / ۹۲۶) و ابن کمال (تاریخ آل عثمان^{۱۴۱} / و. ۱۵۳۴ / ۹۴۰) با استفاده از سلجوق نامه یازجی زاده علی به طور مختصر

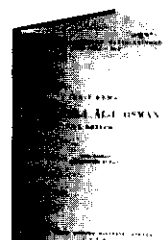

در آخر باید به دو کتاب روضة‌الابرار (تألیف قره چلبی زاده عبدالعزیز افندی، و. ۱۶۵۸ / ۱۰۶۸) و فذلکة الاقوال (تألیف کاتب چلبی، و. ۱۶۵۷ / ۱۰۶۷) نیز اشاره کرد. هر چند متن اصلی کتاب کاتب چلبی به دست ما نرسیده ولی ترجمه خود او از این کتاب اکنون موجود است. گفتنی است که فصول مربوط به سلجوقیان این دو اثر چیزی بیشتر از کتاب عالی و الجنابی در اختیار نمی‌گذارند.^{۱۳۶}

پی‌نوشت‌ها:

* در تدوین این مقاله از منابع و تحقیقات زیر استفاده شده است:

Mehmed Fuad Köprülü "Anadolu Selçukluları Tarihi-nin Yerli Kaynakları" Belleten, Cilt VII/1, s. 25-27, Ankara 1943, s. 379-522; Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944, s. 1

منابع لاتینی که همزمان با وقوع جنگ‌های صلیبی اول تألیف آن‌ها شروع شد، از آن جهت که با تفصیل بسیار به ترسیم وقایع مربوط به جنگ‌های میان مسلمانان و مسیحیان پرداخته و نیز راجع به دولت‌های لاتینی که در قلمرو آناتولی و سوریه تشکیل شد، به بحث پرداخته‌اند، حائز اهمیت بسیار هستند. با این حال یک نقطه ضعف این منابع، این است که بسیار مبالغه‌آمیز و جانبدارانه نوشته شده‌اند و به ویژه راجع به سلجوقیان آناتولی و مردم ساکن در قلمرو آناتولی اطلاعات زیادی در اختیار نمی‌گذارند

ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1984, s. 209-227; Erdoğan Merçil, "Selçuklular Dönemi ile İlgili Türkiye'deki Kaynak ve Araştırmalar", İran ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Kültürel İlişkiler Konulu Makaleler Mecmuası 1, Tahran 2002, s. 23-39; İsmail Aka, "Moğollar ve Timurlular Devri ile İlgili Türk Kaynakları", İran ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Kültürel İlişkiler Konulu Makaleler Mecmuası 1, s. 59-67; Osman G. Özgüdenli - Abdulkadir Erdoğan, İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Tarih Yazmaları Hakkında Bazı Mülâhazalar, Name-i Aşina Ortak Kültür Mirasının Arayışında, Yıl 6, Sayı 15-16, Ankara 2004, s. 63-84; Mehmet Şeker, Türkiye (Anadolu) Selçukluları Tarihine Dair Bazı Kaynak Çalışmaları ve Menâkıbnâmeler ile Fütüvvetnâmeler, İSTEM (İslâm Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi), Yıl 3, Sayı 5, Konya 2005, s. 79-95.

رضا خسروشاهی، شعر و ادب فارسی در آسیای صغیر تا سده دهم هجری، تهران ۱۳۵۰؛ محمد امین ریاحی، نفوذ زبان و ادبیات فارسی در قلمرو عثمانی، تهران ۱۳۵۰؛ همین مؤلف، زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی، تهران ۱۳۶۹؛ عبدالکریم گلشنی، فرهنگ ایران در قلمرو ترکان، اشعار فارسی نعیم فراشری شاعر و نویسنده قرن نوزدهم آلبانی، شیراز ۱۳۵۴؛ الهامه مفتاح و وهاب ولی، نگاهی به روند نفوذ و گسترش زبان و ادب فارسی در ترکیه، تهران ۱۳۷۴؛ مجموعه مقالات روابط فرهنگی و تاریخی ایران و ترکیه ۱، تهران ۱۳۸۱. به مقاله‌های مذکور در این کتاب بیشتر اشاره شد؛ عبدالکریم گلشنی، فرهنگ ایران در قلمرو ترکان سلجوقی، هنر و مردم، شماره ۱۷۱ (۱۳۵۵)، ص. ۲۴ - ۱۵؛ مهدی درخشان، نثر زبان فارسی در ترکیه و شناساندن چند کتاب، مجموعه سخنرانی‌های دومین کنگره تحقیقات ایرانی (مشهد، ۱۱ تا ۱۶ شهریور ماه ۱۳۵۰)، جلد اول، به کوشش حمید زرین کوب، دانشگده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه مشهد، مشهد ۱۳۵۱، ص. ۹۳ - ۱۰۶؛ ابوالفتح حکیمیان، شعر پارسی در دربار سلاجقه روم، هنر و مردم، سال ۱۲، شماره ۱۳۸

-18; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih -Coğrafya Yazıcılığı, (İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR) Yayınları) İstanbul 1998; Mahmud b. Muhammed Aksarâi, Müsâmeretü'l -Ahbâr ve Müsâyeretü'l -Ahyâr, neşreden: Osman Turan, Ankara 1944, s. 5-61; Mehmed Altay Köymen, "Türkiye Selçukluları Tarihine Dair Yeni Bir Kaynak: el -Veledü'ş -Şefik", Belgeler Dergisi, Cilt XV, Sayı 19, Ankara 1993, s. 1-23; Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, çeviren Yıldız Moran, (e Yayınları) İstanbul 1994, 365-395; Lütfi Şeyban, "İslâm ve Anadolu Tarihi Açısından Önemli Bizans Tarihçileri", Türk Kültürü, Sayı 452, s.711-715; Hrand D. Andreasyan, Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Cilt I, Sayı 1-2, İstanbul 1949-1950, s. 95-118, 401-438; K. Kekelidze -A, Baramidze, Dzveli Kartuli Literaturis Istoria, Tiflis 1987, s. 128-156; Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, çeviren: Fikret Işıltan, Ankara 1986, cilt I, s. 255-262; cilt II, s. 399-408; cilt III, s. 407-413.

برای آگاهی از بعضی منابع و تحقیقات دیگر که در متن مقاله به آن‌ها استناد شده است نگاه کنید به:

Ahmed Ateş, Hicrî VI -VIII (XII -XIV) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler, Türkiyat Mecmuası, cilt VII -VIII, İstanbul 1945, s. 94-135; M. Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar", Ankara Ün. Dil ve Tarih -Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt I, 1951; Mehmet Yavuz, Anadolu Selçukluları Devrinin Arapça Yazan Önde Gelen Müellifleri, Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, yıl III, sayı 11, Güz 2003, s. 7-21; Ahmet Kartal, Anadolu'da Farsça Şiir Söyleyen Türk Şairler (XI -XVI. Yüzyıllar), Türkler, (Yeni Türkiye Yayınları) cilt VII, Ankara 2002, s. 682-695; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri

یکی از مورخان معاصر اروپا به نام استیون رانسیمان که سال‌ها به پژوهش درباره جنگ‌های صلیبی پرداخته و یک اثر سه جلدی ارزشمند نیز درباره این جنگ‌ها به رشته تحریر در آورده است، در اثر خود از انبوه منابع به زبان‌های مختلف از جمله منابع لاتین بهره فراوان برده است. این اثر خوشبختانه به فارسی ترجمه و چند بار منتشر شده است

ve Müsâyeretü'l -Ahyâr, Ankara 1944, s. 46.

4 - Lütfi Şeyban, "İslâm ve Anadolu Tarihi Açısından Önemli Bizans Tarihçileri", Türk Kültürü, Sayı 452, s.714 -715.

5 - Bkz. Mehmet Şeker, Anadolu'nun Türk Vatanı Hâline Gelmesi, Türkler (Yeni Türkiye Yayınları), cild VI, Ankara 2002, s. 269 -282. Aynı müellif, Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması, Ankara 1991, II. ve III. Bölümler.

اثر اخیر توسط نصرالله صالحی و علی ارطغرل به فارسی ترجمه شده و با این مشخصات به چاپ رسیده است: «سلجوقیان: شکست بیزانس در ملازگرد و گسترش اسلام در آناتولی» قم، ادیان، ۱۳۸۵.

6 - İsmail Hakki Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri, s. 209 -227.

۷ - ابن‌الازراق، تاریخ الفارقی، نشر: بدوی عبداللطیف عوض،

بیروت ۱۹۷۴.

8 - İbnu'l -Ezrak, Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi, Erzurum 1992.

9 - Yinanç, s. 9; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih -Coğrafya Yazıcılığı, (İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR) Yayınları) İstanbul 1998, s. 118 - 119.

10 - Köprülü, s. 459 -522.

11 - Köprülü, s. 459 -470.

12 - Şeşen, s. 126 -127.

13 - İbn Bibi, el -Evâmîrü'l -Alâiyye fi'l -umûri'l -Alâiyye, Neşreden: Necati Lugal -Adnan Sadık Erzi, Ankara 1957.

14 - Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjouçides, edit. Houtsma, v. IV, Leiden 1889 -1901.

15 - Erdoğan Merçil, "Selçuklular Dönemi ile İlgili

(۱۳۵۳)، ص. ۴۷-۴۲: زهرا ربانی، زبان فارسی در آسیای صغیر، فصلنامه هستی در زمینه تاریخ، فرهنگ و تمدن، دوره دوم - سال پنجم، شماره هجدهم، تابستان ۱۳۸۳، ص. ۱۰۷-۹۳: کلود کاهن، بررسی منابع تاریخی مربوط به دوره سلجوقی، ترجمه: اسماعیل دولتشاهی، مجله سخن، سال ۲۳، شماره ۳، بهمن ۱۳۵۲، نصرالله صالحی، کتابشناسی توصیفی منشآت مکاتب و نامه‌ها، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره پیاپی ۵۲-۵۱، س. ۵، ش. ۴-۳، ۱۳۸۰، ۱۵۲-۵۵: علی ارطغرل: الولد الشفیق، اثری ارزشمند از اواخر دوران سلجوقی آناتولی، ترجمه نصرالله صالحی، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره پیاپی ۹۱-۹۰، س. ۸، ش. ۷-۶، ۱۳۸۴، ص. ۲۵-۱۹: ابراهیم قفس‌اوغلو: تاریخ نگاری سلجوقی در ترکیه، ترجمه نادره جلالی، نامه انجمن، س. ۱، ش. ۱، بهار ۱۳۸۰، ص. ۱۴۵-۱۳۲.

*** دانشگاه دوقوز (نهم) ایلول، دانشکده الهیات، گروه تاریخ و هنرهای اسلامی، از میر، ترکیه.

*** دکترای تاریخ از دانشگاه تهران

1 - Mehmed Fuad Köprülü "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları" Belleten, Cilt VII/1, s. 25 -27, Ankara 1943, s. 379 -522;

اثر مفصل کوپرولو توسط جی. لیزر به انگلیسی ترجمه و با افزودن‌های بسیار، با این مشخصات منتشر شده است:

G. Leiser, The Seljuks of Anatolia, their history and culture according to local 1 - 2 - Muslim sources, Salt Lake City 1992.

Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944, s. 1 -8; Mehmed Fuad Köprülü "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları" Belleten, Cilt VII/1, s. 25 -27, Ankara 1943, s. 379 -387; Mehmet Yavuz, Anadolu Selçukluları Devrinin Arapça Yazan Önde Gelen Müellifleri, Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, yıl III, sayı 11, Güz 2003, s. 7 -13.

3 - Osman Turan, Mukaddeme -i Müsâmeretü'l -Ahbâr

- 32 - Düsturnâme -i Enverî, İstanbul 1928. Mükrimin Halil Yinanç, Düsturnâme -i Enverî Medhal, İstanbul 1930; I. Melikoff, Le Destan d'Umur Pacha, 1954.
- 33 - Mes'ud Koman, Karamanoğulları Tarihi, 1936.
- ۳۴ - عزیز بن اردشیر استرآبادی، بزم و رزم، استانبول ۱۹۲۸. برای ترجمه ترکی نیز ن.ک.
- Aziz b. Erdeşir -i Esterebâdî, Bezm u Rezm, Tercüme: Mürsel Öztürk, Ankara 1990.
- 35 - Osman Turan, İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler, 1954.
- 36 - Köprülü, s. 393-401.
- 37 - Köprülü, 401-456.
- 38 - Hasan b. Abdî'l -Mu'min el -Hoyî, Gunyetu'l -Kâtib ve Munyetu't -Tâlib, Neşreden: Adnan Sadık Erzi, Ankara 1963.
- ۳۹ - حسام‌الدین حسین بن عبدالمؤمن الخویی، مجموعه آثار حسام‌الدین خویی، به تصحیح صغری عباس‌زاده، نشر میراث مکتوب، تهران ۱۳۷۹، ص. ۳۴۲-۳۹۷.
- ۴۰ - به گفته کوپرولو این اثر هنوز منتشر نشده و در یک کتابخانه خصوصی در ایران موجود است. هورست، در کتاب خود به این اثر ارجاع داده است. ن.ک.
- H. Horst, Die Staatsverwaltung der Grosselgugen und Horazmsahs, 1964.
- Osman Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Res- -41 mi Vesikalar, Ankara 1958.
- ۴۲ - بهاء‌الدین محمد بن مؤید بغدادی، التوسل الی الترس، تصحیح احمد بهمنیار، شرکت سهامی انتشار، تهران ۱۳۱۵.
- ۴۳ - ابوبکر بن الزکی المتصلیب القونیوی، روضه الكتاب و حدیقه الالباب، تصحیح میروود سید یونس، انتشارات مؤسسه تاریخ فرهنگ ایران، تبریز ۱۳۴۹؛ ابوبکر بن الزکی المتصلیب القنوی الملقب بالصدر، روضه الكتاب و حدیقه الالباب، با مقدمه و تصحیحات و حواشی: علی سویم، آنکاره ۱۹۷۲.
- Neşreden: Ahmed Remzi Akyürek, İstanbul 1356; -44 Feridun Nafiz Uzluk, Mevlânâ'nın Mektupları, 1937.
- مکتوبات مولانا جلال‌الدین رومی، تصحیح: توفیق سبحانی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی ۱۳۷۱.
- ۴۵ - ذبیح الله صفا: تاریخ ادبیات در ایران، انتشارات فردوس، تهران، ۱۳۷۳، جلد سوم، بخش دوم، ص ۱۲۴۵-۱۲۵۲.
- ۴۶ - رساله فریدون بن احمد سپهسالار، در احوال مولانا جلال‌الدین مولوی، با تصحیح و مقدمه سعید نفیسی، از انتشارات کتابخانه و چاپخانه اقبال، تهران، ۱۳۲۵. ترجمه ترکی نیز ن.ک.
- Sipehsâlâr ferîdûn b. Ahmed, Menâkıb -i Hazret -i Hu-Türkiye'deki Kaynak ve Araştırmalar", İran ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Kültürel İlişkiler Konulu Makaleler Mecmuası 1, Ankara 2002, s. 29 / 27 -28.
- 16 - Yinanç, s. 9 -11.
- 17 - Şeşen, s. 166 -167. M. Şemseddin Günaltay, İslâm Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler -, Hazırlayan: Yüksel Kanar, İstanbul 1991, s. 419.
- 18 - Fikret Işıltan, Die Seltshuken geschichte des Akserayı, Leipzig 1943.
- 19 - Aksaraylı Mehmed oğlu Kerîmüddin Mahmud, Müsâmeretü'l -Ahbâr Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi, neşreden: Osman Turan, Ankara 1944.
- 20 - Selçukî Devletleri Tarihi, tercüme: Nuri Gencosman, Ankara 1943.
- 21 - Osman Turan, Mukaddime -i Müsâmeretü'l -Ahbâr, s. 32 -40; Köprülü, s. 389 -391.
- 22 - Osman Turan, s. 31 -2, 41 -45, 46 -47.
- ۲۳ - ن.ک. علی ارطغرل، الولد الشفیق اثر ارزشمند از اواخر دوران سلجوقیان آناتولی، ترجمه: نصرالله صالحی، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ش. ۹۱-۹۰، س. ۱۳۸۴، ش. ۷-۶، ص. ۲۵-۱۹.
- درباره معرفی این اثر نگاه کنید به: Köprülü, s. 391; Mehmed Altay Köymen, "Türkiye Selçukluları Tarihine Dair Yeni Bir Kaynak: el -Veledü'ş -Şefik", Belgeler Dergisi, cilt XV, sayı 19, Ankara 1993, s. 1 -23.
- 24 - Köymen, s. 9 -10.
- 25 - Th. Houtsma, Over de geschiedenis der Seldjouken van Klein -Azie (Verslagen en Mededeelingen d. K. Akad. v. Wetensch. Afd. Letterk, 3. série, 9. partie), Amsterdam 1893.
- 26 - Paris Bibliothèque Nationale, Suppl Pers, No: 1553.
- 27 - Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III, Yay.: Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952.
- اخبار سلاجقه روم، باهتمام محمد جواد مشكور، تهران ۱۳۵۰، (ص. ۳۴۱-۳۷۱): تاریخ آل سلجوق در آناتولی، نشر میراث مکتوب، نادره جلالی، تهران ۱۳۷۷.
- 28 - Mes'ud Koman, Ünsî'nin Selçuk Şehnâmesi, Kon-ya 1942.
- 29 - Köprülü, s. 381 -382, dipnot 4.
- 30 - Yinanç, s. 10.
- 31 - Yinanç, s. 11.

"Funeral Oration on John Xophilinos", Bibliotheca Graeca Medii Aevi, IV, 1874.

63 - Michael Psellos, Chronographi ou Histoire d'un Siecle de Byzance 976 -1077, I-II, Paris 1926 -28; E.R.A. Sewter, Fourteen Byzantine Rules. The Chronographia of Michael Psellos, Penguin Classics, London 1966 (Leiden 1952, New Haven 1953); Işın Demirkent, Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

64 - Lütfi Şeyban, s. 712.

65 - Georgios Cedrenos (Iannes Skylitzes), Synopsis Historiarum, ed.: Immanuel Bekker, C.S.H.B., I-II, Bonn 1838 -9.

66 - Lütfi Şeyban, s. 712-713.

67 - Anna Komnena, Aleksiad, ed.: B. Leib, Collection Byzantine de l'Association Guillaume Bude, I -III, Paris 1937, 43, 45.

برای چاپ دیگر این اثر، ن.ک.

A. Reifferscheid, I -II, Leipzig 1884; Ducange, R.H.C.G., I.

68 - Elizabeth A. S. Dawes, The Alexiad of the Princess Anna Comnena, London 1928, 1967.

برای ترجمه انگلیسی دیگر این اثر، ن.ک.

E. R. A. Sewter, The Alexiad of Anna Comnena, Penguin Books, London 1969.

69 - Bilge Umar, Alexiad, Anadolu'da ve Balkan Yarımadasında İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi Malazgirt'in Sonrası, İstanbul 1996.

70 - Lütfi Şeyban, s. 713 -714.

71 - Georgios Cedrenus (Kedrenos), Synopsis Historiarum, ed.: Immanuel Bekker, C.S.H.B., I -II, Bonn 1839.

72 - Lütfi Şeyban, s. 714.

73 - Ed.: M. Pinder, in: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, v. I -II, 1841 -1844.

74 - Ed.: Büttner Wobst, v. I-III, 1897.

75 - J. Millet de S. Amour, Chroniques ou Annales de Jean Zonaras, Lyon 1560 and Paris 1583.

76 - Erich Trapp, Militars und Höflinge im Ringen um das Kiestum 969 bis 1118 Nach der Chronik des Johannes Zonaras, in: Byzantinische Geschichtschreiber, v. XVI, Graz 1986.

dävendikâr, mütercim: Midhat Behârî -î Husâmî, İstanbul 1331.

۴۷ - شمس‌الدین احمد الافلاکی العارفی: مناقب العارفين، با تصحیحات و حواشی و تعلیقات به کوشش تحسین یازبجی، انتشارات انجمن تاریخ ترک، انقره ۱۹۶۱-۱۹۵۹ و ۱۹۸۰-۱۹۷۶. این چاپ در تهران به صورت افست انتشار یافته است. ن.ک.: انتشارات دنیای کتاب، تهران، ۱۳۶۲ (دو جلد).

48 - Ahmed Eflâki, Ariflerin Menkıbeleri, çeviren: Tahsin Yazıcı, c. I -II (Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları), İstanbul 1964 -1966.

49 - CL.Huart: Les Saint des derviches tourneurs, Paris, 1918 - 1922. c. I -II.

50 - Irène Melikoff, La Geste Melik Danişmend, tenkidli neşir, Paris 1960.

51 - Ahmet Yaşar Ocak, Sarı Saltık Heterodoks İslam'ın Balkanlardaki Destanı Öncüsü, (T.T.K.) Ankara 2002.

52 - Osman Turan, Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak: Fustat ul -'adale fi kavâ'id is -saltana, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 531 -564.

۵۳ - نجم‌الدین دابه، مرصاد العباد، تصحیح محمد امین ریاحی، تهران ۱۳۵۲.

54 - Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el -Din'in 1272 Tarihi Arapça - Moğolca Vakfiyesi (Türk Tarih Kurumu Yay.), Ankara 1959.

55 - Osman Turan, Selçuklu Devri Vakfiyeleri I, II, III, Belleten, cilt XI/42, sayfa 197 -235, XXXII -XLVI; cilt XI/43, sayfa 416 -429, LXI -LXXXVI; cilt XII/45, sayfa 17 -171.

56 - Köprülü, s. 442 -458.

۵۷ - این فهرست برگرفته از «تاریخ ترکیه در دوره سلجوقیان» اثر مکرمین خلیل ینانچ، ص. ۱۳ است. البته با اندکی جرح و تعدیل.

۵۸ - این فهرست برگرفته از «تاریخ ترکیه در دوره سلجوقیان» اثر مکرمین خلیل ینانچ است، ص. ۱۲-۱۱ با کمی حذف و اضافه.

59 - Mikhail Attaleiates, Historia, ed.: Immanuel Bekker, in: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (C.S.H.B.), Bonn 1836.

60 - Michaelis Attalioetae, Historia, ed.: Brunet de Presle -Immanuel Bekker, C.S.H.B., Bonn 1853.

61 - Lütfi Şeyban, "İslâm ve Anadolu Tarihi Açısından Önemli Bizans Tarihçileri", s. 711.

62 - Mikhail Psellos, Chronographia, ed.: C.N. Sathas,

par Arisdaguès de Lasdiverd; traduite par la première fois de l'Arménien et accompagnée de notes par Ev. Prud'home, Paris 1864.

96 - Andreasyan, Sayı 1, Sayfa 98 -101.

97 - 1. Chronique de Matheu d'Edesse (952 -1136) avec la continuation de Grégoire le prêtre jusqu'en 1162; par Ed. Dulaurier, Paris 1858. 2. Notice de deux manuscrits arméniens contenant l'histoire de Matheu Yierets, et Extrait de cette histoire relatif à la première Croisade, arménien et en français par M. Chahan de Cirkied, Paris 1812. 3. L'Histoire des Croisades d'après les Chroniques arméniens, par Ed. Dulaurier, Paris 1848. 4. Les Chefs Belges de la première Croisade, d'après les historiens arméniens, par Felix Nève.

98 - Beitrage zu der Ceschichte der Kreuzzüge aus armenischen Quellen, von H. Petermann.

99 - Urfahı Mateos Vekayınâmesi (952 -1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136 -1162), Tercüme: Hrand D. Andreasyan, 2. baskı, Ankara 1987.

100 - Andreasyan, s. 1, s. 102 -108.

101 - Dulaurier, Recueil des Historiens des Croisades (Documents Arméniens), v. I.

۱۰۲ - توسط کاردینال ا. مایاو و راهب زوهراب به فرانسه ترجمه شده و در ۱۸۸۱ در میلان و در ۱۸۳۹ در روم انتشار یافته است.

103 - Samuel d'Ani, Table Chronologique, ed.: Brosset, in: Collection d'historiens arméniens, St. Pétersbourg, 1876, v. II.

104 - Andreasyan, s. 1, s. 108 -109.

105 - Histoire d'Arménie, par le vartabed Kiracos de Gantzac, traduite par Brosset, Saint-Petersborug 1871. Les Mongols, d'après les historiens arméniens. Extraits de Guiragos (1221 -1266), par E. Dulaurier, Paris 1858.

106 - "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", Türkiyat Mecmuası, 1926, c.II, s. 139 -207.

107 - Andreasyan, s. 1, s. 112 -118.

108 - 1. Ed. Dulaurier, Les Mongols d'Après les historiens Arméniens, in: Journal Asiatique, Oct. -Nov. 1860. 2. J. Muyltermans, La Domination Arabe en Arménie. Extrait de Histoire Universelle de Vardan, Traduit et annoté. Etude de critique textuelle et littéraire. Paris 1927.

109 - 1. Mahmud Kemal Ayas, "Ermeni Müverrihlerine

77 - Lütfi Şeyban, s. 714 -715.

78 - Nicephori Bryenni, Commentari, ed.: A. Meineke, C.S.H.B., Bonn 1836.

79 - Nicephori Bryennios, Histoire, Introduction, texte, traduction et notes par Paul Gautier, Bruxelles: Byzantion, 1975.

80 - V. Y. Muçoğlu, Türklük, sayı 11 (1940), s. 317 -319; sayı 12 (1940), s. 367 -368; sayı 13 (1940), s. 415 -417.

81 - O. Kazanlı, Tarihi Hatıralar.

82 - Mehmet Ersan, Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu'da Ermeniler, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, İzmir 1995, s. VII -VIII (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

83 - Ioannes Kinnamos, Epitome Historiarum, ed.: I. Meineke, Bonn 1836.

84 - Jean Cinnamus, Chronique, tercüme: J. Rosenblum, Paris (Nice) 1972.

85 - Işın Demirkent, Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118 -1176), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

86 - Niketas Khoniates (or Akominatos), Historia ed.: I. Bekker, Bonn 1835.

87 - Niketas Choniates, Histoire, Die Krone der Komnenen. Die Regierungszeit der Kaiser Joannes und Manuel Komnenos (1118 -1180) aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates, trans.: F. Grabler, Graz -Wien -Köln 1958.

88 - Niketas Khoniates, Historia (Ionnes ve Manuel Komnenos Devirleri), terc.: Fikret Işıltan, Türk Tarih Kur. Yay., Ankara 1995.

89 - Patrologiae Cursus Completus, ed.: J. P. Migne, Series Graeca, v. 126.

90 - Die Chronik, trans.: Wilhelm Blum, Stuttgart 1989.

91 - Khronikon Kyprou, edit. and trans.: E. Miller and C. Sathas, v. I -II, 1882.

92 - A Partical Account, trans.: Joseph A. Munitz, London 1988.

93 - Edit.: Sp. Lambros and K.I. Amantos, 1912.

94 - Hrand D. Andreasyan, Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları, Cilt I, Sayı 1, sayfa 95 -98.

95 - Histoire d'Arménie, comprenant la fin du royaume d'Ani, et le commencement des invasions des Seldjoukides,

125 - Aknerli Grigor, Moğol Tarihi, tercüme: Hrand D. Andreeasyan, İstanbul 1954.

126 - Andreeasyan, s. 2, s. 418 -419.

127 - By Vardapet Karabet Şahnazaryan, Paris 1859.

128 - By M. Emin, Moskov 1861.

129 - By Lacroze, Historia Satraparum Orbelensium in Majore Armenia, Berlin 1717. Excerpta ex libri Sfehani, Synensis Archiepiscopi, Scripto sub finem saeculi XIII, St. Petersburg 1810. By Saint -Martin, Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie, T. II, Paris 1819. By Brosset, Histoire de la Siounie par Stephanos Orbelian, St. Petersburg 1864.

130 - Andreeasyan, s. 2, s. 419 -423.

131 - Andreeasyan, s. 2, s. 423 -424.

132 - By Vardepet G. Şahnazaryan, Paris 1860

133 - Felix Nève, Exposé des guerres de Tamerlan et de Schahrokh dans l'Asie occidentale, d'après la Chronique arménienne inedita de Thomas de Medzoph, Paris 1858.

۱۳۴ - متأسفانه ترجمه ترکی آن مانند چند کتاب پیشگفته به سفارش بنیاد تاریخ ترک انجام شده ولی هنوز انتشار نیافته است.

135 - Andreeasyan, s. 2, s. 424 -426.

136 - Chamichç M., History of Ermenia from B.C. 2247 to the year of Christ 1780, Translated by Johannes Avdall, Calcuta 1817.

137 - Andreeasyan, s. 2, s. 435 -437.

۱۳۸ - برای آگاهی از متن سریانی و ترجمه فرانسه که هر دو با هم منتشر شده نگاه کنید به:

J.B. Shabau, Chronique de Michel le Syrien, Paris 1924.

دیگر ترجمه فرانسه این اثر توسط لانگلويس (V. Langlois) و دولاویرر (Ed. Dulauirer) انجام شده و در سال ۱۸۴۸ به چاپ رسیده است.

۱۳۹ - ترجمه ارمنی این اثر، در ۱۸۷۱ در صومعه ارمنی بیت المقدس به چاپ رسیده است

140 - Süryani Keşiş Mihail Vekayinamesi (Shabau'nun Fransızca tercümesine Ermenice nüsha ve zeyillerinin ilavesiyle oluşan metin), tercüme: H. D. Andreeasyan, I -II, 1944 (Tercüme Türk Tarih Kurumu'ndadır).

141 - Andreeasyan, s. 2, s. 407 -408; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih -Coğrafya Yazıcılığı, s. 129.

142 - Historia orientalis autore Gregoria, Oxford 1663.

۱۴۳ - ترجمه آلمانی در سال های ۱۸۷۷ - ۱۸۷۲ در سه جلد

Göre Moğollar", Türkiyat Mecmuası, cilt V, 1935. 2. H. D. Andreeasyan, "Türk Fütühatı Tarihi (889 -1269)", Tarih Semineri Dergisi, cilt 1, sayı 2, İstanbul 1937, s. 154 -245.

110 - Hrand D. Andreeasyan, Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Cilt I, Sayı 2, İstanbul 1949 -1950, s. 401 -407.

111 - I. V. Langlois, Extrait de la Chronique de Sembad, Seigneur de Babaron, Connétable d'Arménie, suivie de celle de son Continuateur, St. Petersbourg, 1862. 2. Ed. Dulaurier, Chronique de Royaume de la Petite -Arménie, par le Connétable Sempad, (Recueil des historiens des Croisades, Documents Arméniens, t. I. pp. 610 -680), Paris 1869.

112 - Andreeasyan, s. 2, s. 408 -413.

113 - Translations from Chinese and Armenian by Charles Fried, Neumann, London 1831.

114 - Ed. Dalaurier, Recueil des Croisades, Documents Arméniens, I, Paris 1869.

115 - Kilikya Kralları Tarihi, tercüme eden: Hrand D. Andreeasyan.

116 - Andreeasyan, s. 2, s. 414 -415.

117 - Liber historiarum partium Orientis Haythono auctore, Lahay 1529; Fleurs des histoires de la terre d'Orient, complétées par frère Hayton, seigneur de Cort, et cousin germain du roi d'Arménie, par le commendement du Pape, Lahay, 1735.

118 - Historia Orientalis quae de tartaris inscribitur, Cologne 1671.

119 - L'Histoire merveilleuse du grand empereur de Tartarie nommé le Grand Can, traduit du Latin du M. Ayfone seigneur de Corery, par frère Jean de Longdit, Paris 1529.

120 - Ed. Dulaurier, Recueil des historiens des Croisades, Documents Arméniens.

121 - Ed. Dulaurier, Recueil des historiens des Croisades, Documents Arméniens, I, pp. 471 -490.

122 - Andreeasyan, s. 2, s. 415 -418.

123 - By K. Patkanian, St. Petersburg, 1871.

124 - History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc', hitherto ascribed to Malakia The Monk. Translated by R. P. Blake and R. N. Frye, Harvard Journal of Asiatic Studies, vol. 12, N. 4, 1949.

Pilgrims to Jerusalem, London 1962 and Oxford 1979.

160 - Guibertus Novigenti, *Historia quae dicitur Gesta Dei per Francos*, in: R.C.H., v. IV, p. 115 -263.

161 - Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, tercüme: Fikret Işıltan, Ankara 1986, cilt I, s. 257 -258; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098 -1118)*, cild I, Ankara 1990, s. XXXII.

162 - Raimundus Aguilers, *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux*, v. III, s. 231 -309; Mayer, R.C.H. s. 57, No. 1133.

163 - Steven Runciman, c.I, s. 256.

164 - R.C.H., v. III, p. 587 -716.

165 - Steven Runciman, c.I, s. 258.

166 - Ekkehard von Aura, *Hierosolymita*, R.H.C., v. V; Ekkehard von Aura, *Hierosolymita*, ed.: Hagenmeyer, Leipzig 1888.

167 - Steven Runciman, c.I, s. 258.

168 - Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, R.C.H., v. III, p. 311 -485.

169 - H. Hagenmeyer, *Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana*, Heidelberg 1913.

170 - Fulcher of Chartres. *Chronicle of the First Crusade*, trans.: M. E. Me Ginty, Oxford 1941; Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095 - 1127*, tarns.: F. Rita Ryan, Knoxville 1969.

171 - Steven Runciman, c.I, s. 256 -257; Demirkent, s. XXVII -XXIX.

172 - Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione, Emendatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae*, R.H.C., v. IV, p. 265 -713; Migne, *Patrologia Latina*, CLXVI.

173 - Albert von Achen, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, trans.: H. Hefe, v. I -II, Jena 1923.

174 - Steven Runciman, c.I, s. 258 -259; c. II, s. 400; Demirkent, s. XXIX -XXXII.

175 - Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, R.H.C., *Historiens Occidentaux*, v. I, pp. 1.

176 - E. and R. Kausler, *Geschichte der Kreuzzüge und Königreichs Jurasalem, aus dem Lateinischen des Erzbischofs Wilhelm von Tyrus*, Stuttgart 1844; E. Baboock and E. Krey, *History of Deeds Done Beyond the Sea*, v. I -II,

انتشار یافته است.

144 - P. Bedyan, *Chronicon Syriacum*, Paris 1890 (همراه) (با متن اصلی).

145 - E.W. Budge, *The Chronography of Gregory Ebu'l -Farac*, v. I -II, London 1932.

146 - Gregory Abû'l -Farac (Bar Habraeus), *Abû'l -Farac Tarihi*, İngilizce'den Türkçe'ye tercüme eden: Ömer Rıza Doğrul, I -II, (2. baskı) Ankara 1987.

۱۴۷ - ابن العبري، مختصر تاریخ الدول، ترجمه: عبدالمحمد آیتی، تهران ۱۳۷۷.

148 - M. Şemseddin Günaltay, *İslâmda Tarih ve Müverrihler*, s. 195 -200; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih -Coğrafya Yazıcılığı*, s. 153 -154.

149 - *Choronicon (syriacum) and Annum chr. 1203/4 Partinens*, ed.: J.B. Chabot, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, III, Paris 1918.

150 - A. S. Tritton and H.A.R. Gibb, "The First and Second Crusades from an Anonymus Syriac chronicler", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1933, Part I, p. 63 - 101; Part II, p. 273 -305.

151 - M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Unit I, Part 1, v. I -II, 1849.

152 - M. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, mütercim: Hrand d. Andreasyan, *Notlarla yayına hazırlayan: Erdoğan Merçil*, (Türk Tarih Kurumu Yayınları) Ankara 2003.

153 - Kartlis Tskhovreba, edit. S. Qaukhchishvili, print by Sakhelgami, v. I, Tiflis 1955; v. II, Tiflis 1959.

154 - K. Kekelidze -A. Baramidze, *Dzveli Kartuli Literaturis Istoria*, Tiflis 1987, p. 128 -156.

155 - *Istoriani da Azmani Sharavandedtani*, ed.: K. Kekelidze, Tiflis 1941.

156 - Tskhovreba Mepet Mepis Tamarisa, ed.: I. Javakhishvili, in: *Enimkis Moambe*, v. XIV, Tiflis 1944, p. 333 -357.

157 - Zhamtaaghtsereli [Istoria], ed.: E. Taqaishvili, in: *Dzveli Kartuli Saistorio Mtserloba*, Print II, Tiflis 1945, p. 536 -785.

158 - L. Bréthier, *Recueil des Historiens des Croisades*, v. III, p.119 -163.

159 - L. Bréthier, *Histoire Anonyme de la première Croisade*, *Classiques de l'Histoire de France*, IV, Paris 1924; Rosalind Hill, *The Deeds of the Frank and the other*

سال ۱۱۴۶ / ۱۷۳۳ از سوی عبدالباقی سعدی از فارسی به ترکی ترجمه شده است. در خصوص این کتاب دو پایان‌نامه دکتر، یکی در ترکیه و دیگری در آلمان نوشته شده است. با این حال متن اصلی اثر هنوز منتشر نشده است.

۱۹۱ - این اثر ترکی، نخستین تاریخ مفصل عثمانی است. اثر مشتمل بر ده دفتر است. قسمت مربوط به نبرد «موحاج» در سال ۱۸۵۹ توسط م. پاولت دو کوئر تئیله (M. Pavet de Courteille) همراه به ترجمه فرانسه در پاریس منتشر شده است. دفترهای یکم، دوم و هفتم از سوی شرفالدین توران چند بار منتشر شده است (انتشارات بنیاد تاریخ ترک).

۱۹۲ - این اثر که یک تاریخ جهان است، به چهار رکن تقسیم شده است. رکن سوم درباره سلجوقیان، مغولان و امیرنشین‌های آناتولی است. متن کامل اثر در سال‌های ۱۲۸۵ - ۱۲۷۵ در استانبول به چاپ رسیده است. در سال‌های اخیر این اثر از روی نسخه‌های کتابخانه راشید افندی قیصریه (شماره: ۹۰۱ و ۹۰۲) به خط لاتین منتشر شده است. ن. ک.

Gelibolulu Mustafa 'Âli Efendi, Kitâbu't -Târîh - i Kûnhü'l -Ahbâr, Hazırlayanlar: Ahmed Uğur, Ahmet Gül, Mustafa Çuhadar, İbrahim Hakkı Çuhadar (Erciyes Üniversitesi Yayınları), cilt I -II, Kayseri 1997 (Osmanlı Devletinin kuruluşundan (699 / 1299) Yavuz Sultan Selim Han'ın saltanatının sonuna kadar (926 / 1520)).

نیز ن. ک.

Faris Çerçi, Kûnhü'l -Ahbâr'a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Mustafa 'Âli'nin Tarihçiliği, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1996 (Yayınlanmamış Doktora Tezi) (974 / 1566'dan 1012 / 1603'e kadar).

فارس چرچی در سال‌های اخیر مشغول تصحیح و آماده کردن قسمت مربوط به دوره سلطان سلیمان قانونی (۱۵۶۶ - ۱۵۲۰ / ۹۷۴ - ۹۲۶) برای چاپ بوده است.

۱۹۳ - این اثر عربی یک تاریخ عمومی اسلام است. مؤلف که اهل آماسیه بوده، در اثر خود از هشتاد و دو خاندان بحث می‌کند. این اثر، توسط خود مؤلف به ترکی ترجمه شده است. محرم کسبیک در سال ۱۹۹۴ به عنوان تز فوق لیسانس در دانشگاه استانبول دانشکده ادبیات به پژوهش در باره قسمت سلجوقیان این اثر پرداخته است. محمد جان‌آثار در سال ۱۹۹۳ به عنوان تز دکترای به پژوهش در باره قسمت عثمانی این اثر پرداخته است.

۱۹۴ - این اثر در هاشم الکامل ابن اثیر چاپ قاهره ۱۲۹۰ منتشر شده است.

195 - Yinanç, s. 16.

196 - Yinanç, s. 16.

1943.

177 - Steven Runciman, c.I, s. 259; c. II, s. 400-401; c. III, s. 407-408; Demirkent, s. XXXIII.

178 - Steven Runciman, c. III, s. 408.

نگاه کنید به: استیون رانسیمان: تاریخ جنگ‌های صلیبی، - ۱۷۹ ترجمه منوچهر کاشف، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران ۱۳۸۰ (۳ جلد).

180 - Ahmed bin Mahmud, Selçuknâme, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, cilt I -II, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

181 - Erdoğan Merçil, "Selçuklular Dönemi ile İlgili Türkiye'deki Kaynak ve Araştırmalar", s. 29-30 / 28.

182 - Merçil, s. 29 / 28.

۱۸۳ - قسمت مربوط به تاریخ عثمانی این اثر (۱۲۹۹ - ۱۴۸۱) توسط احمد آغیرآقچه همراه با ترجمه ترکی در سال ۱۹۹۵ در استانبول به چاپ رسیده است. مینورسکی قسمت «تاریخ باب الایوب» این اثر را در سال ۱۹۵۴ در لندن (Studies in Cauca-sian History) منتشر کرده است. برای ترجمه فارسی پژوهش‌های مینورسکی در این زمینه نگاه کنید به: تاریخ شروان و دربند، ترجمه محسن خادم، بنیاد دایره المعارف اسلامی، تهران، ۱۳۷۵.

184 - Hasan Fehmi Turgal, İstanbul 1943; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmîu't -d -Düvel -Selçuklular Tarihi -, Neşreden: Ali Öngül, cilt I -II (Akademi Kitabevi), İzmir 2000-2001.

185 - Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih -Coğrafya Yazıcılığı, s. 316-317. Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, s. 16.

186 - Yinanç, s. 15.

187 - Th. Sefi, MOG, II, 1925, pp. 63.

188 - Yinanç, s. 15.

۱۸۹ - از کتاب جهان‌نما که یک تاریخ عمومی اسلام است، فقط قسمت ششم به زمان ما رسیده است. این قسمت دارای سه بخش است: اولاد اغوز خان، سلاجقه آناتولی و خاندان عثمانی. برای چاپ این قسمت، ن. ک.

Fr. Taesehner, Die altosmaniche Chronik des Mavlıana Mehmed Neschi I. Einleitung und Text des Codex Menzel, Leipzig 1951. Mehmet Neşri: Kitâb -ı Cihan -nümâ (Neşri Tarihi), Hazırlayanlar: Faik Reşit Unat -Mehmed Altay Köymen (Türk Tarih Kurumu yayınları), cilt I -II, Ankara 1949, 1957, 1987, 1995.

۱۹۰ - این اثر، مفصل‌ترین تاریخ عثمانی است. اثر از یک مقدمه، هشت کتیبه و یک خاتمه تشکیل شده است. این اثر در